

LJUDEVIT GAJ KAO HISTORIOGRAFSKI PROBLEM

Jaroslav Šidak, Zagreb

Djelatnost i historijsko značenje Ljudevita Gaja tako su tijesno povezani s Ilirskim pokretom, odnosno s Hrvatskim narodnim preporodom, da se od sustavnih priprema za taj pokret 1830. do njegova vrhunca u doba revolucije 1848. jedva mogu odvojeno proučavati. Budući da je preporodni pokret najprije polagao temelje za jednu nacionalnu književnost i kulturu, na podlozi zajedničkoga književnog jezika za sav hrvatski narod, razumljivo je što su i taj pokret i Gaj kao njegov začetnik postali prvenstveno predmet proučavanja u historiji hrvatske književnosti. Iako su već suvremenici bili načistu s činjenicom da Ilirski pokret ne znači samo jednu etapu u razvoju hrvatske književnosti, ma kako ona bila za nju važna, nego da se u njemu i kroza nj konstituirala jedna moderna nacija, politička stranka toga pokreta i Gajeve djelatnosti sa znatnim je zakašnjenjem ušla u historiografiju, a pogotovu je Gajeve ličnost, kao problem znanstvenih istraživanja, privukla ozbiljniju pažnju povjesničara tek pola stoljeća nakon njegove smrti. I danas se još u ocjeni te ličnosti, pune unutrašnjih protuslovlja, često sukobljavaju različita shvaćanja, ponekad opterećena i izrazito neznanstvenim motivima.

I

Preporodna djelatnost mladoga Gaja već je za trajanja pokreta našla dostojno mjesto u nekim tekstovima, koji po različitim svojim podacima daju pouzdanu podlogu za njegovu biografiju. Nitko manji nego Pavel Josef Šafařík dao je u uglednom praškom časopisu »Ost und West« 1838. prvi cjelovit prikaz dotadašnjega Gajeve rada koji u svemu odobrava, a njegove je plodove, između ostaloga, pokušao objasniti nekim Gajevim osobinama koje je uočio u neposrednom dodiru s njime. »Mi poznajemo dr. Gaja«, pisao je, »kao tihoga, ali ustrajnoga pregaoca, čiste, muževne i snažne volje, velika opreza i umerenosti, temeljito obrazovana i s odličnim smislom za praktične potrebe, što u ovom slučaju isto toliko vredi.«¹ Pa i tada kada se među Gajevim

¹ Šafaříkov prikaz prenio je iste godine u cjelini Janko Drašković u svoj spis »Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter über die ältere Geschichte und neueste literarische Regeneration ihres Vaterlandes«. Taj je spis donio u prijevodu Antun Barac, Ilirska knjiga (ćir.), Beograd 1931, 103—144, odakle potječe i citirano mjesto (str. 131).

suradnicima počela javljati sumnja u čistoću i plemenitost njegovih namjera, pa su neki, po riječima proslavljenog pjesnika Jana Kollára, isticali njegovu »pretjeranu hlepnju za čašću i hvalom«,² sam ga je Kollár 1843.³ javno počastio priznanjem u kojem je Gaju, kao »hrvatskom svjetlonoši«, dosudio ulogu »osovine, oko koje se okreće duhovni i narodni život Zagreba, štoviše, cijele Hrvatske«. Tom se prilikom sjetio njihovih zajedničkih šetnja Peštom prije nekih dvanaest godina, kada su »razgovarali o pravopisu, o novinama i drugim narodnim potrebama te svakojake planove za budućnost kovali [...]«⁴

Još za života je Gaj unesen u dva poznata i cijenjena leksikona. Ocjenu koju je nepoznati autor dao o njegovu radu u dodatku Wigandovu »Konversations-Lexiconu« sâm je smatrao nepristranom.⁵ Opširniji je i bogatiji podacima bio prikaz u češkom »Slovníku Naučnom«, koji je 1863. napisao poznati publicist i političar Josef Barák.⁶ On je, između ostaloga, iznio neke podatke o političkoj djelatnosti Gajevoj do 1848. koji se u dotadašnjoj literaturi nisu mogli naći. Tako je spomenuo neuspjeli pokušaj Deákov da Gaja 1840, za vrijeme požunskog sabora, predobije »za svoje interese«; zatim Gajevu pomirbenu djelatnost na Ugarskom saboru 1847. i njegovo nastojanje u Grazu i Beču 1848. da Jelačića imenuju banom; najzad uzaludne napore »talijanskih i mađarskih vođa« da ga predobiju za svoju stvar. Pošto je naveo da je za vrijeme zasjedanja Hrvatskog sabora Gajeva kuća bila »središte narodnih zastupnika, osobito graničara«, odjednom je bez ikakva objašnjenja konstatirao da se Gaj »odrekao svake djelatnosti u javnom životu tako da nije više ni u čemu aktivno sudjelovao.«⁷

Uskoro zatim, 1868, ruski je slavjanofil Aleksander Giljferding pišući o »zagrebačkoj književnoj školi«, koja je sa svojim ilirizmom naišla na žestok otpor Srba, ustvrdio da je Gaj, koji je tu školu osnovao, bio »jedno od najspretnijih oruđa austrijske politike«.⁸ Tu je tvrdnju, ne potkrepljujući je

² » — Někteří namítají p(anu) Gayovi přilíšnou cti a chwály žádost; [...]«

Jan Kollár, Cestopis obsahující cestu do horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Bavorsko, se zvláštním ohledem na slawjanské žiwly roku 1841. konanau a sepsanau od —. W Pešti, 1843, 30.

³ Kollárova je knjiga, kako se vidi iz bilj. 2, izašla 1843, ali se podaci u njoj odnose na g. 1841. kada je Kollár preko Zagreba putovao u Italiju. Za vrijeme njegova boravka u Zagrebu Gaja ondje nije bilo.

⁴ Kollár, n. dj., 24 i 29.

⁵ »Wigand's Conversations — Lexikon«, koji je u nakladi poznatog izdavača Wiganda izašao u Leipzigu 1846—52. u 15 svezaka, ne nalazi se u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.

Poznati »Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich« C. Wurzbach a donosi u sv. 5, 1859, 58/9, članak nepoznatog autora s mnogim netočnim podacima i naknadnim dodatkom o Gajevoj djelatnosti 1848. i njegovu hapšenju 1853. O prethodnom političkom radu Gajevu ne kaže ništa.

⁶ Riegrův Slovník Naučný, 1863, 285—287. (Rukopis Barákova članka sačuvan je u Liter. archívu Národního musea, Praha, sign. 18 B 6).

Barák se vjerojatno poslužio starijim člankom koji je još 1850. donio Ludvík Ritter z Rittersberka, Kapesní slovníček novinářský a konverzační I, Praha.

⁷ Članak završava netočnim podatkom prema kojem je Gaj 1861. odbio da na saborskim izborima primi mandat. Iako je bio kandidiran, izbornici su u Zagrebu u većini glasovali za Mirka Šuhaja, profesora na Pravoslavnoj akademiji, kasnije istaknutog unionistu.

⁸ A. Giljferding, Stati po sovremennym' voprosam' slawjanskim', Sobranie sočinenij II, S. - Peterburg, 1868, 81.

nijednim dokazom, iznio neposredno poslije zadnjeg Gajeve posjeta Rusiji 1867.⁹

Međutim, iste godine 1853, kada je Gaj bio u Beču teško osumnjičen zbog veleizdajničke djelatnosti, jedan od istaknutih sudionika Ilirskog pokreta, Mirko Bogović, dao je o njemu ocjenu koja je bila historijski jedino ispravna. Gaju, napisao je, pripada »usléd suda bezpristrane dogodovštine svakako velika zasluga [...] zato, što je on pèrvi dobro i zrèlo shvatio zadaću svoju glede novog preporođenja naroda našega, te za privesti ju dobrim uspèhom u dèlo shodna srèdstva poprimio«. ¹⁰

Sâm je Gaj u 50-im i 60-im godinama na različite načine nastojao da o sebi sačuva spomen za kasnija pokoljenja. Na žalost, u svojoj je autobiografiji, koju je 1851/52. diktirao i zatim dopunjavao i mijenjao, došao samo do praga preporoditeljske djelatnosti spomenuvši na kraju izlazak svoje »Kratke osnove« (1830).¹¹ Kako je već F. Šišić ispravno konstatirao, ta je dobro napisana autobiografija sastavljena »u svrhu samoobrane; zato mnogo toga prešućuje, mnogo toga preuveličava ili miješa, ali je u osnovi ipak puna ispravnih podataka«. ¹² Dakako, kao što je to Šišić drugom prilikom i istaknuo, ona se zbog toga »može tek veoma oprezno upotrebljavati«, ¹³ na koje se upozorenje još uvijek počesće zaboravlja.

Negdje potkraj istog desetljeća Gaj je o mnogočemu iz svoje prošlosti obavijestio Josipa Neustaedtera, koji je na poziv Društva za jugoslavenšku povèstnicu i starine pristupio pisanju svojih sjećanja na događaje 1848/49, ali su ti memoari objavljeni tek 1940—42.¹⁴

Nešto kasnije je Gaj u svojim razgovorima s Đurom Deželićem na početku 60-ih godina štošta izjavio što je za razumijevanje njegove ličnosti doista važno, ali i ta je građa za njegovu biografiju ugledala svjetlo tek 1893—95.¹⁵

Gajeve je smrt 1872. već sama po sebi nametnula potrebu da se u cjelini promotri i ocijeni njegov životni put. Njegov suborac Fran Kurelac, koji je Gaju dugovao zahvalnost za to što ga je »svrnuo na narodnu stazu« i srce mu »otvorio narodnoj misli, domorodnoj èutnji«, sažeo je u svom pogrebnom govoru¹⁶ konačan sud o njemu u rečenice klasične jasnoće koje nisu ponikle samo iz potrebe jednog trenutka. Prema njemu je Gaj bio »uzkrisitelj roda«,

⁹ O tom posjetu usp. Milan Prelog, *Pout' Slovanù do Moskvy 1867*, Praha 1931, 43—45, i V. N. Korablev, *Ljudevit Gaj, Trudy Instituta slavjanovedenija AN II*, 1934, 257 (s novim podacima).

¹⁰ M. Bogović, Kratak pregled naše književnosti od g. 1835. do najnovie dobe, *Kolo IX*, 1853, 47.

¹¹ Lj. Gaj, *Vjekopisni moj nacrtak*, u knjizi V. Gaja, *Knjižnica Gajeve*, 1875, XVIII—XXIX.

¹² Ferdo Šišić, *Biskup Štrosmajer i južnoslovenska misao I* (ćir.), Beograd 1922, 32, bilj. 1.

¹³ F. Šišić, *Školovanje Lj. Gaja u domovini, Hrvatsko kolo XIX*, 1938, 78/79, bilj. 29.

¹⁴ Joseph baron Neustaedter, *Le ban Jelačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848, I—II*, Zagreb 1940—42. (Prva knjiga izašla je sa znatnim skraćenjima u prijevodu 1942. ali je tekst koji se odnosi na Hrvatsku sav preveden.)

¹⁵ Gaj o sebi, *Dragoljub*, kalendar, XXX—XXXII. 1893—95, 53—57, 54 i 44—45.

¹⁶ Slova nad grobom Lj. Gaja izgovorena F. Kurelcem, Zagreb 1872, 6 nepaginiranih strana. (Ponovo izdao Slavko Ježić, *Ilirska antologija*, Zagreb 1934).

čovjek »koji knjigu nam obnovio, jeziku putove otvorio, slogu med plemeni uveo, zakone¹⁷ izmorio, narod osvěstio, světu nas pokazao i na oči mu izveo, te na veliki put narodnjega nauka i napredka odpremio.« Ako je Kurelac u taj govor unio i po koji dragocjeni podatak, kao što je npr. priznanje Kollárova nesumnjivog utjecaja na mladog Gaja, on nije šutke prešao preko svega što je na pokojnika bacalo neku sjenu. Nije, doduše, izričito spomenuo nijedan takav slučaj, ali je čitavo razdoblje Gajeva života nakon 1848, u doba Bachova apsolutizma, obilježio teškim riječima koje se nisu mogle opravdati samo objektivnim teškoćama u koje je tada Gaj zapao. Te su godine, rekao je Kurelac, »i našega Ljudevita obsēnile, u svoje ga ne narodne mrže zapele, u jamurinu težkih dugov zavukle, zasušnile i sile mu skršile, na kraj propasti dovele, i, teško mi je reć, omrazom obastrle i sramotom obasule.«¹⁸

Za ispravnu ocjenu Gajeve ličnosti i značenja još je važniji sud njegova dugogodišnjeg suradnika Bogoslava Šuleka, koji mu je neko vrijeme bio žestok protivnik. Autor članka »Krive Mesije« iz 1849,¹⁹ u kojem su se nekadašnji najbliži suborci Gajevi, u polomu svojih nada, nemilosrdno obračunavali s njegovom ličnošću i utjecajem, potvrdio je u svom nekrologu²⁰ istinitost Kurelčeva suda. Šulek se suglasio s Kurelcem u ocjeni Kollárova značenja za Gajev idejni lik, njegove govorničke vještine, sugestivne ličnosti, ugledanja u Vitezovića kao svoj uzor i njegovih trajnih zasluga za hrvatski narod. »S Gajevim imenom«, pisao je, »svezana je neprekidno povijest hrvatskog prepododa, kojemu je on bio prvi i glavni početak.« Ni on nije prešutio neke Gajeve slabosti, koje su i njega osobno pogodile. »Posrnuo je i Gaj za života svoga«, konstatirao je, »nego kad savravnim māne njegove, koje su ovomu ili onomu nahudile, s njegovim neizmjenim zaslugama: ne ćemo počasiti časa, već ga uvrstiti među naše slavne i velezaslužne muževe, kojim će se ime spominjati, dok bude sunca i mjeseca na nebu hrvatskom.« Štoviše, i Gajev je politički slom 1848, koji je uslijedio nakon afere s knezom Milošem Obrenovićem, prvi u literaturi pokušao prikazati kao »paklenu osnovu« Beča, ne predviđajući pri tom i njegovu osobnu krivnju. Izrazio ju je veoma suzdržanim, ali u svojoj biti teškim riječima jedne slikovite poredbe kojoj je, na žalost, nedostajala konkretizacija: »Gaj, koji je tomu najviše doprinio, da nas je također obasjalo ožujačko sunce g. 1848. — on kao da ne mogaše podnijeti njegova sjaja, koji ga opsjeni, te obnevidje duhom, nit je više pravo progledao i osvijestio se«.

U skladu s Kurelčevim i Šulekovim isticanjem Gajeva značenja za ideju jedinstva među Južnim Slavenima, i Matija Ban mu je u svom nekrologu²¹ odao priznanje kao »tvorcju jugoslavenske ideje« koji je uz to »po drugi put stvorio« hrvatski narod. Međutim, za razliku od drugih napose je upozorio na oskudicu materijalnih sredstava kao poglaviti uzrok koji je doveo do Gajeva konačnog pada. Kao jednu od njegovih »pogrešaka« osobito je istaknuo onu »koja je vezana za stvaranje sredstava«. Njegov »stvor«, smatrao je, »daleko

¹⁷ tj. vjerozakone, katolički i pravoslavni.

¹⁸ Na i. mj., 6.

¹⁹ *Slavenski Jug*, 29. VII 1849, br. 102.

²⁰ B. Šulek, Ljudevit Gaj, *Obzor*, 23. IV 1872, br. 91. (Preštampano u knjizi B. Šuleka, *Izabrani članci*, Zagreb 1952, 223—232. Nekrolog se ovdje citira prema ovom izdanju.)

²¹ M. Ban, Ljudevit Gaj, *Vienac* IV, 1872, 331—332.

je nadmašio njegova sredstva«, a baš u »najosudnijem času sredstava mu je nestalo«, i on je »pokliznuo [...] kao čovjek« da tako spasi porodicu.

Iako ni Ban, kao i Šulek, nije izričito spomenuo događaj uz koji je ove riječi, ma koliko one bile uopćene, najneposrednije vezao, nema sumnje da je pri tom imao na umu Miloševu aferu. Od tada pa sve do danas taj je događaj, tako sudbonosan po Gaja, ostao nedovoljno objašnjen — ne po svom tijeku nego po motivima koji su Gaja u tome vodili. Bio je to zapravo prvi problem pred kojim se historiografija našla u svom nastojanju da objasni Gajevu tajnovitu ličnost i njegovu djelatnost u jedno doista presudno doba hrvatske povijesti. Giljferdingova ukratko nabačena i malo uvjerljiva tvrdnja o Gaju kao sredstvu austrijske politike ostala je još dosta dugo nezamijećena i tek je s pojavom do tada nepristupačne izvorne građe mogla postati problem svoje vrste, koji je iz određenih neznanstvenih pobuda zadržao to značenje gotovo do danas.

Prema tome, već do Gajeve smrti osnovne su činjenice i razvojne linije za njegovu biografiju bile s dovoljnom jasnoćom i sigurnošću utvrđene, iako to ne vrijedi za sve pojednako. Od svih, pak, cjelovitih prikaza svakako se Šulekov nekrolog, po mnoštvu podataka i nepristranosti suda, najviše približio obliku jedne prave biografije.

II

U iduća dva desetljeća nakon Gajeve smrti literatura je o njemu tek veoma sporo prinosila pokoju novu pojedinost vrijednu pažnje.

Tako je mladi slavist Ivan Milčetić 1878, u svom i danas još poučnom prikazu »Hrvati od Gaja do godine 1850«,²² već u samom naslovu s dovoljnom jasnoćom obilježio Gajevo značenje u povijesti hrvatskog naroda. Prema njemu je Gaj bio »duševni otac celoga gibanja« poslije 1836, kada je izveo »najveće djelo svoje, odstranio zadnju pregradu, koja je dielila Hrvata od Hrvata«, jer tek je time »starom hrvatskom separatizmu zadan smrtni udarac«. Da je Gaj bio »duša svemu pokretu hrvatskom«, s pravom je istaknuo, »svjedoče jasno i glasno svi njegovi suvremenici — a oni su bar mogli najbolje suditi...« Uza sve to je Milčetić, kao Starčevićev sljedbenik, dobro uočio da je Gaj »bolje naučio panslavističku teoriju, nego li je znao, što li su i gdje su Hrvati«. Tom je tvrdnjom, koja je u svojoj jezgri bila istinita, prvi put dodirnuto pitanje koje se pojavilo tek mnogo kasnije, u vezi s tadašnjim političkim prilikama, i koje je ilirizmu kao ideologiji dosudilo negativne posljedice za dalji razvoj hrvatskog naroda.

Iduće godine, 1879, ruski je slavist Nil Aleksandrovič Popov objavio u prijevodu do tada nepoznati podnesak koji je Gaj 1840. predao u Petrogradu šefu tajne policije, grofu Benkendorfu.²³ Iako se Popov zadovoljio samo publiciranjem toga dokumenta, ipak je već time otvorio jednu novu stranicu Gajeve djelatnosti i tako stavio nauku pred dalji problem njegove tajne politike koji ni danas ne možemo smatrati potpuno rasvijetljenim.

²² Ivan Milčetić, *Hrvati od Gaja do godine 1850*, *Hrvatski Dom* III i pos., 1878.

²³ N. A. Popov, *Ljudevit Gaj v' Rossii, Drevnjaja i Novija Rossija* 1879, t. II.

U isto vrijeme je Tade Smičiklas, doduše, unio Gaja u svoj cjeloviti prikaz hrvatske povijesti,²⁴ ali se na njemu nije duže zadržao, izbjegavajući svaku produbljeniju ocjenu.²⁵ S mnogo se većim interesom nešto kasnije pozabavio s idejama grofa Janka Draškovića, kojega je »Disertaciju« 1885. ponovo izdao u Akademijinu »Radu« posvećenom 50-godišnjici preporodnog pokreta. Ni tom se prilikom nije upustio u poblize razmatranje Gajeva misaonog rasta, iako je svoju raspravu doveo do 1835.²⁶

U spomenutom svesku »Rada« Franjo Rački je dao takvu ocjenu Gajeva rada na povijesti koja se više nije mogla mijenjati i na taj je način zauvijek odredio vrijednost jedne komponente u Gajevoj djelatnosti kojoj je on sam pridavao od svojih mladih dana izuzetno značenje. Pošto je konstatirao da »za provedbu historijske česti svoga programa sam Gaj je neposredno perom manje doprinio, jer je njegovim glavnim zadatkom bilo ravnanje i vođenje cieloga ilirskoga pokreta«, zaključio je, s obzirom na Gajevu neizdanu »Dogodovštinu Velike Ilirije«, da se »i ne ima žaliti, što su spomenute njegove radnje ostale u rukopisih«. ²⁷ No, iako hrvatska historiografija nije tim u svom znanstvenom razvoju ništa izgubila, preostaje joj da istraži značenje »Dogodovštine« za Gajev misaoni razvitak. U tu bi se svrhu njezino kritičko izdanje moglo još uvijek dovoljno opravdati.

Nedugo pred svoju smrt B. Šulek se ponovo u kraćem članku vratio Gaju.²⁸ Nije, doduše, iznio ništa čime bi dopunio njegovu biografiju, ali mu je pridao značenje meteora koji je »sinuo iznenada na oblačnom nebu hrvatskoga naroda«. Upisao mu je u zaslugu tadašnje »hrvatsko proljeće«, konstatirajući da to nije sve sam izveo, ali da je »to sve niklo iz klica od njega posijanih«.

Još je jedan Gajev suvremenik na kraju stoljeća osvježio svoja mladenačka sjećanja na Gaja i pokušao da ocrtá njegov portret. Imbro Ignjatijević Tkalc, taj »vukovac« izvan redova Ilirskog pokreta, učinio je to 1894. s dosta ironije i osobne nesimpatije, a ni u iznošenju podataka nije bio uvijek točan.²⁹ »Uz svoju simpatičnu spoljašnost«, pisao je, Gaj je »spajao duhovitost, vruću ambiciju i neukrotivu taštinu. Nedostatak solidnog znanja znao je dobro proučenom suzdržljivošću u govoru spretno skrivati, pa je izricao samo dubokomne rečenice, kao s proročišta, a svaki je slušač tim mogao da od njega čuje što je htio.« Iako je tako neke značajne crte u Gajevu liku dobro uočio, ipak je svojim prikazom u cjelini nastojao nametnuti čitaocu dojam da je Gaj već od početka svoje javne djelatnosti bio oruđe Beča. »Pelivanska igra Gajeva sa moćnom protekcijom neke tajanstvene velike sile«, zaključio je, »mogla se dakle odnositi samo na bečku vladu [...]« Po toj se tendenciji Tkalac prvi u literaturi pridružio Giljferdingu i znatno je pridonio popularizaciji njegove

²⁴ T. Smičiklas, *Poviest hrvatska II*, Zagreb 1879.

²⁵ »Tadija Smičiklas upravo je mrzio Gaja i često nam pripovijedao o njemu teške stvari, što ih je čuo od svoga strica, biskupa križevačkog, Gajeva savremenika.« (Branko Vodnik, *Istorija i politika, Jugoslavenska Njiva VII/II*, 1923, 29.)

²⁶ T. Smičiklas, *Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje do 1835 godine, Rad JAZU 80*, 1885, 11—72.

²⁷ F. Rački, *Nacrt hrvatske historiografije od 1835—1885 godine*, na i. mj., 248.

²⁸ B. Šulek, *Dr. Ljudevit Gaj, Vienac XXIII*, 1891, 618—620.

²⁹ I. I. Tkalac, *Jugenderinnerungen aus Kroatien, Leipzig 1894* (prev. J. Matasović, *Uspomene iz mladosti I*, Beograd 1925, 178—192).

nedokazane tvrdnje. Uza sve to nije ni Tkalac mogao poreći nesumnjive Gajeve zasluge, pa je njegov konačan sud o Gaju utoliko vredniji pažnje. »Iako mi osobno nije bio simpatičan«, završio je on svoj prikaz, »rado sam priznavao njegovu veliku zaslugu za politički i književni preporod moje otadžbine. Sad, je li ta ideja nikla u njegovoj ili Kolarevoj glavi, svejedno. Stoji, da se za nju založio i da ju je ostvario koliko je bilo moguće u veoma teškim prilikama. To je njegova trajna slava, koju ne mogu potamniti ni sve njegove pogreške karaktera.«

Usporedo s Tkalcem, Giljferdingovu je pretpostavku u njezinoj osnovi podržao i Platon Andrejevič Kulakovskij, koji je Gaju posvetio jedno oduže poglavlje svoga djela o ilirizmu i uz to iznio na vidjelo izvornu građu koja je za upoznavanje Gajeve ličnosti i njegovih shvaćanja izvanredno važna.³⁰ Iako nije mogao ništa određeno reći o nekim supsidijama austrijske vlade Gaju (288), ipak je ustvrdio da je on imao s njome »političkih i čak materijalno-praktičkih veza« (286). Gajev tobožnji oslonac na »njemačko-bečku politiku« objašnjavao je, doduše, pritiskom s mađarske strane i nezainteresiranošću Rusije, ali ga je ipak osudio kao kratkovidan (314). Smatrao je da je Gaja »u očima Hrvata i svih Jugoslavena diskreditirala prvenstveno austrijska politika« i njezin neuspjeh za revolucije 1848/49 (283), ali da se on pri tom »čvrsto držao slavenskih ciljeva« pa za to zastranjivanje bio »manji krivac nego drugi činioци u toj epohi, kao Drašković, Metel Ožegović ili Ivan Mažuranić« (314).

Kao »mračne strane« Gajeva značaja naveo je njegov odnos prema bliskim sebi ljudima, Miloševu aferu — ma kako ona bila nedovoljno rasvijetljena —, njegov »raskošan život« u 40-im godinama pored trajne oskudice novca »za hrvatske ciljeve«, te činjenicu da je poslužio kao »sredstvo za svojevrsne obračune i političke intrige« (310).

Uza sve to je Kulakovskij zaključio da sve »pogreške, slabe strane Gajeve, nedostatke u karakteru i političkom razumu« premašuje »idealna strana njegove djelatnosti« (316), po kojoj on »pripada broju onih istaknutih historijskih lica koja određuju razvojni put čitava naroda i zauzima jedno od prvih mjesta među preporoditeljima slavenskih narodnosti« (311).

Ocjenjujući knjigu Kulakovskoga, koja je do danas zadržala svoje pionirsko značenje kao prvi pokušaj da se Ilirski pokret obuhvati u cjelini svojih jezično-književnih nastojanja, Vatroslav Jagić je opravdano upozorio na veliki udio Gajeva pokoljenja u stvaranju toga pokreta.³¹ Konstatirao je da »u najranijem krugu zagrebačkih Iliraca još nije bilo Gaja« i pokazao se sklonim da »inicijativu u pitanju štokavštine« upiše u zaslugu Vj. Babukiću, a s obzirom na ilirsko ime A. Mažuraniću. Svodeći tako Gajevo značenje u preporodnom pokretu na pravu mjeru, on je u Gaju ipak gledao njegova »glavnog junaka« koji je »djelovao većim dijelom iza kulisa i snagom žive riječi« (525), ali je uz to »volio da sebi daje važnost i rado je sebe okruživao aureolom« (528).

Za potpunije razumijevanje Gajeve ličnosti pogotovu su vrijedni pažnje podaci koje je V. Jagić nešto kasnije saopćio u svojoj ocjeni djela Marjana Zdzichowskog, *Odrodzenie Chorwacyi w wieku XIX* (1902). Ne ulazeći

³⁰ P. A. Kulakovskij, *Ilirizm*, Varšava 1894, gl. III, 282—316.

³¹ V. Jagić, *Izabrani kraći spisi*, Zagreb 1948, 523—531.

dublje u razmatranje problema vezanih uz Gajevu ličnost, Zdziechowski je, poglavito na temelju nove građe u Kulakovskog o Gajevu boravku 1840. u Rusiji, osudio Gaja kao nemoralna čovjeka, koji je, zahvaljujući samo svojoj sposobnosti agitatora i organizatora, preuzeo vodstvo narodnog pokreta. Smatrao je pretjerano da upravo »u tome leži nesreća ilirizma«. ³² Međutim, s pravom je Gaju zamjerio njegov dodir s ruskom tajnom policijom i njegovo neistinito pisanje u Rusiji. ³³ Jagić nije u svojoj ocjeni odobrio takav postupak Zdziechowskoga. »Po mojem uvjerenju«, pisao je, »Gaj ne zaslužuje, da se s njim postupa tako grubo. On doduše nije bio kristalno čist karakter, ali je očito ujedinjivao u sebi svojstva, koja ni kod jednoga od njegovih savremenika nisu u jednakoj mjeri svraćala na se pažnju; ta su ga svojstva učinila za tadašnje potrebe neophodno potrebnim, i ona su ga dovela do toga, da igra ulogu Odiseja Ilirizma. Da je Gaj bio samo ono, što je Zdziechowski od njega učinio, bio bi njegov dominantni položaj u Ilirizmu naprosto neshvatljiv. Tko sam nije bio svjedok čara, kojim je Gajeva ličnost djelovala na svoju okolinu — pisac ovih redaka vidio ga je još samo kao narodno-političku ruševinu, ali je još i ova osvajala u visokom stepenu! — neće u zapisima onoga vremena, barem prema dosadašnjim saopćenjima, naći mnogo uporišta za punu i pravilnu ocjenu Gajevu.« ³⁴

Jagićev trijezni sud, dostojno izražen u ovom odužem odlomku, nije bio dovoljan da ukloni i danas još otvoreno pitanje Gajevih moralnih osobina. Uostalom, već su suvremenici na različite načine doživljavali taj problem kao vrlo mučan. ³⁵ Pod dojmom Zdziechowskoga, mladi Branko Drechsler je 1902, osuđujući Gaja zbog novca i laži, izrazio težinu toga problema riječima: »Mi ćemo se još sto godina pripraviti o značaju Gajevu.« ³⁶

Tek na početku ovog stoljeća počele su se u nas pojavljivati prve rasprave o Gaju, rađene na osnovu arhivskih studija i njegove obilate, ali tada još nesređene ostavštine. Bili su to isključivo književni historičari koji su polagali temelje za buduću historiografiju o Gaju.

Matija Murko se 1900. prvi poslužio građom bečkog arhiva da potanje prikaže pokretanje Gajevih listova, ³⁷ pri čemu je mogao sa sigurnošću zaključiti da Metternich »uradno nikakor ni vplival na rešitev Gajevе prošnjе« (573). Osim toga je prvi put skrenuo pažnju na značenje Gajevih novina, koje su dugo bile ograničene u donošenju političkih vijesti, kao važnog izvora za povijest književnosti (581).

³² M. Zdziechowski, *Odrodzenie Chorwacyi w wieku XIX*, Kraków, 1902, 48.

³³ isto, 52.

³⁴ Jagić, n. dj., 574.

³⁵ Značajno je svjedočanstvo F. Palackoga u pismu Vrazu od 1. X 1846: »U g. Gaja ne odobravam samo to da se za postizavanje dobrog cilja ne odriče ni nevaljelih sredstava, pa na taj način nesvjesno i nehotice mađarizira; jer u naše se vrijeme ovaj jezuitski princip, da cilj posvećuje sredstvo, nigdje ne prakticira kao u Mađara s obzirom na širenje njihove narodnosti.« B. Drechsler, *Stanko Vraz*, 1909, 215.

³⁶ B. Drechsler, *Studij ilirskog preporoda, Mlada Hrvatska I*, Zagreb 1902, 138.

³⁷ M. Murko, *Početak Gajevih »Novin« in »Danice«, Spomen-cvijeće iz hrvatskih i slovenskih dubrava*, Zagreb 1900, 567—581.

O istom predmetu je 1905. ponovo raspravljao Đuro Šurmin, dopunivši Murkovo izlaganje novim podacima iz domaće arhivske građe.³⁸ Na temelju Gajeve rukopisne »Osznove« za pokretanje novina od 24. listopada 1832. mogao je konstatirati da je već tada, a ne tek 1836. s uvođenjem štokavštine u novine, ilirsko ime primljeno u Gajevu krugu »kao novo ime, pod kojim će se sve ovo (tj. preporodni pokret; J. Š.) razvijati« (117).

Još 1902. je Šurmin, koristeći se i Gajevom ostavštinom, počeo objavljivati svoje brojne prinose kojima je u mnogočemu unaprijedio poznavanje Gajeve ličnosti i djelovanja. U svojim »Bilješkama za hrvatski preporod«³⁹ kritički je osvijetlio pitanje Gajeva odnosa prema Kolláru i Šafaříku. U prvom slučaju je opravdano istaknuo Gajevu neovisnost o Kolláru, osim u ideji o »slavenskoj uzajamnosti«, a u drugom je s razlogom pridao osobito značenje Šafaříkovu pismu Gaju od 12. veljače 1831, iako je ponešto pretjerano ustvrdio da ono »sadrži potpuni program, kojega se doista Gaj za svega ilirskoga pokreta držao« (7).⁴⁰ Dokazao je i to da je Gaj usvojio Šafaříkovu korekturu svoje ortografske reforme (12). U jednom drugom članku^{40a} je Šurmin podložio kritici pisanje Kulakovskog i Zdziechowskog o tekstovima koje je Gaj 1840. u Rusiji napisao. Upotrijebivši do tada nepoznatu građu mogao je njihovoj ocjeni suprotstaviti mišljenje »da je Gaj imao oslona, da kaže ono u Rusiji, što je i napisao i predao« (180), odnosno da je on »već 1840. godine imao pravo, da u Petrogradu i u Moskvi izvijesti o tadašnjem stanju, koje nije bilo potpuno izgrađeno, ali se počelo već izgrađivati i to onako, kako je Gaj izvijestio« (182).

Međutim, kada je Šurmin 1903/04. objavio svoje opsežno djelo o »Hrvatskom preporodu«, u kojem je do tada najcjelovitije prikazao Ilirski pokret do zabrane njegova imena 1843. ne ograničavajući se samo na njegovu jezično-književnu stranu, o samom je Gaju iznio tek nešto malo nova i pri tom se nedovoljno kritički oslonio na njegovu autobiografiju.

Taj je prvi pokušaj sinteze o odlučnoj fazi preporodnog pokreta u hrvatskoj historiografiji potaknuo V. Jagić da se još jednom osvrne na ocjenu Gajeve ličnosti.⁴¹ Tom se prilikom kritički izrazio o Gajevu načinu pisanja. »Gaj je«, prema njegovim riječima, »volio svojim pojedinim spisima i odlukama davati poetsku aureolu ili ih prikazivati u nekom višem svijetlu.« Pošto je potvrdio ispravnost Šurminova prikaza, sažeo je svoje dojmove o Gaju u riječi kojima je još jače potkrijepio svoj sud izrečen u povodu knjige Zdziechowskoga. Gaj je, za razliku od svojih drugova — konstatira Jagić —, bio »nešto što je svim drugima nedostajalo: bio je duh rođen da vodi; bio je, ako hoćete, viši patriotski agitator, kod kojega je očaravajuća snaga pjesnički zadahnute rječitosti bila sretno udružena s praktičnim pogledom za potrebe najbližega časa. Trebalo je ostale njegove suborce lično poznavati, da bismo shvatili, kako

³⁸ Đ. Šurmin, Početak Gajevih novina, *Rad JAZU* 162, 1905, 110—134.

³⁹ Đ. Šurmin, Bilješke za hrvatski preporod, *Vienac* 1902 i pos. (s »dodacima«; str. 33).

⁴⁰ To je pismo izdao V. Deželić, Pisma pisana Dru. Ljudevitu Gaju i njeki njegovi sastavci. (1828—1850.) Građa za povijest književnosti hrvatske 6, 1909, 175—178.

^{40a} Đ. Šurmin, Iz Gajevih vremena, *Vjesnik Zemaljskog arhiva* VI, 1904, 176—184.

⁴¹ Jagić, n. dj., 579—584.

u velikoj zadaći, da narodnu svijest u svim sferama života probude i potaknu na djela, ne bi bili ništa postigli bez Gaja.« (582)

Ukoliko se više približavala stogodišnjica Gajeva rođenja (1909), broj različitih priloga, nejednake vrijednosti i sadržaja, postajao je sve veći. Stjepan Ortner je još 1902. prikazao Gaja kao bibliofila,⁴² ruski slavist Vladimir Andrejevič Francev objavio je osam dokumenata o Gajevu boravku u Varšavi 1840,⁴³ a Nikola Andrić je u kraćem članku dao osvrt na sve do tada prikupljene podatke o tadašnjem Gajevu putu u Rusiju.⁴⁴

Za razliku od tih priloga koji nisu donosili ništa osobito, jedno je izdanje u obliku knjige obilježilo važan međaš u svemu daljem proučavanju Gajevega života i djelatnosti. Velimir Deželić je u Građi JAZU izdao 1909. izbor iz pisama koja je našao u Gajevoj ostavštini i neke nepoznate tekstove iz njegova pera, a kao uvod unio je u tu zbirku do tada najopsežniji nacrt cjelovite biografije Gajeve, izrađen zacijelo na temelju knjige koju je već iduće godine objavio.⁴⁵

Od ostalih prigodnih članaka i različitih priloga dolazi za istraživača i danas u obzir tek nekoliko njih. Deželić je prikazao Gajev pjesnički rad na njemačkom jeziku.⁴⁶ Šime Urlić je sabrao veoma korisne »pabirke« koje su listovi i kalendari u Dalmaciji donosili o Gaju »za ilirskog doba«, osobito u vrijeme njegova puta po Dalmaciji 1841.⁴⁷ Đ. Šurmin je u jednom kraćem članku⁴⁸ prvi put nešto opširnije izložio svoje mišljenje o Miloševoj aferi, koje je još 1904, u naprijed spomenutom osvrtu na pisanje Kulakovskog i Zdziechowskog, sažeo u tvrdnju da je ta afera Gaja »strovalila, premda je to bilo najmanje opravdano,«⁴⁹ navijestivši da će to »drugdje pokazati«. Iako je, koliko se može sa sigurnošću utvrditi, već 1911. pripremio za tisak dosta obilatu građu o Miloševoj aferi, njegov člančić iz 1909. nije rasvjetljenju toga zamršenog slučaja prinio kakav odlučniji podatak. Nedokazanim je domišljanjem ponovio Šulekovu tezu iz 1872. ustvrdivši da je »dolazak Miloša u Zagreb bio skovana intriga, koja je imala ukloniti najopasnijega čovjeka za Mađare« (289), a kneževe je izjave o tome nazvao pripovijestima (287). U još jednom je članku tada političku smrt Gajevu 1848. pokušao objasniti time što se, tobože, »našlo ljudi, koji su u svojem čistom poštenju i u svojoj nesebičnosti i rodoljublju vjerovali, što im se nabacilo iz usta protivnika i neprijatelja rada za nacionalnu stvar.«⁵⁰ Među takve rodoljube ubrojio je izričito i bana Jelačića.⁵¹

⁴² Stj. Ortner, Dr. Ljudevit Gaj. Prvi hrvatski bibliofil, Zagreb 1902.

⁴³ V. A. Francev, Za biografiju Ljudevita Gaja, Građa JAZU 5, 1907, 142—147.

⁴⁴ N. Andrić, Putovanja Gajevega po Rusiji, *Hrvatsko Kolo* IV, 1908, 3—8.

⁴⁵ V. Deželić, n. dj. (v. bilj. 40), Uvod, VII—XLV.

⁴⁶ V. Deželić, Gaj kao njemački pjesnik, *Ilustrovani Obzor*, 4. II 1909, 432—440.

⁴⁷ Š. Urlić, Pabirci o Lj. Gaju po dalmatinskim listovima i koledarima za ilirskog doba, p. ot. iz »Hrvatske krunke«.

⁴⁸ Đ. Šurmin, Uza spomen Jelačića. Momenti iz 1848. godine. *Zvono* III, Zagreb 1909, 285—288.

⁴⁹ V. bilj. 40a.

⁵⁰ Đ. Šurmin, Ljudevit Gaj. Uz njegov stoti rodendan. *Ilustrovani Obzor*, 4. VII 1909, 440.

⁵¹ Šurmin, Uza spomen Jelačića, n. dj., 285.

U prije spomenutom prilogu,⁵² inače slabo napisanom, Šurmin je iskoristio dosta novih i zanimljivih podataka iz Gajeve ostavštine i korespondencije I. Brlića sa sinom, pa u njima i leži vrijednost toga teksta. Braneći Gaja od različitih optužaba on je dobro istaknuo bitnu crtu u Gajevoju ličnosti. Književnici su, kako kaže, »htjeli od njega imati književnika, a on je faktično bio — politički preporoditelj narodni« (441).

Istu je misao, na svoj način, izrazio tada i B. Drechsler. »Gaj je u početku svoga rada dobro shvatio, i to je najveća njegova zasluga, da prosvjetne težnje same sobom ne mogu preporoditi obamrli narod, jer je to utaman pokušao Vitezović i Vrhovac, već da treba udariti osnove narodnoj politici s velikim idealima budućnosti, oko kojih će se okupiti narod, a prosvjetna nastojanja mogu biti samo sredstvo za političke ciljeve.« Najviše spretnosti je pri tom pokazao »upotrebljavajući sredstva, koja su sigurno vodila do cilja, a protivnik im nije mogao dočeti posljedice, a kad su učinci već izbili, nije se uopće više mogao protiv njih boriti.«⁵³

Osim u uvodu svoje knjige građe o Gaju, Velimir Deželić je o njemu i njegovu radu objavio još jedan nepotpuni cjeloviti prikaz,⁵⁴ a iduće je godine izdao i svoju knjigu u kojoj je Gaj dobio najzad svoju prvu opširniju biografiju, izrađenu na dobrom poznavanju njegove ostavštine.⁵⁵ Na žalost, toj knjizi nedostaju bitna obilježja jedne znanstvene monografije, pa je već F. Šišić 1922. s pravom utvrdio da joj »mnogo fali do kritičnosti, objektivnosti i potpunosti.«⁵⁶ Ipak je opravdano smatrao da je ona »kao prvi pokušaj od izvjesne koristi«, a budući da je nakon nje u posljednjih šezdesetak godina pridošao još samo jedan sličan rad, iako je taj bio bogatiji podacima i čitkiji, ona je neko značenje zadržala do danas.

Gornjoj Šišićevoj ocjeni mogli bi se dodati veoma osjetljivi stilistički nedostaci: kroničarski način pisanja i njime uvjetovana nepovezanost teksta, a počešće i sasvim naivno izražavanje. Mnogim citatima, pa i važnijima, nedostaju podaci o izvoru iz kojega su crpljeni, a o nekoj znanstvenoj analizi pogotovu ne može biti riječi. Uza sve to knjiga se odlikuje težnjom za objektivnošću u ocjeni Gajeve ličnosti, ne izbjegavajući i ulaženje u neke veoma osjetljive probleme. Iako Deželić prati Gajev život do njegove smrti, razdoblju nakon njegova političkog pada 1848. posvećuje, iz razumljivih razloga, tek dvadesetak strana, ali je o Gajevoju pritvoru 1853. i njegovu držanju od 1862. dalje donio nešto važnih podataka.

U Gajevu je portretu Deželić osobito istaknuo onu crtu koja je suvremenima najviše upadala u oči. »Gaj je u istinu bio po čudi svojoj vrlo tašt i vrlo ponosan. U ponosnim ga je mislima odgajala već majka njegova, a i svi oni, koji su ga poznavali, znali su o tom pripovijedati. Njegovi uspjesi učinili ga nešto odviše tašt. Tu svoju manu u koliko je htio nije mogao nadvladati, pak mu je baš možda ona dovela najviše neprijatelja.« (110) Nastojeći da

⁵² V. bilj. 50.

⁵³ Branko Drechsler, Stanko Vraz, Zagreb 1909, 81.

⁵⁴ V. Deželić, Život i rad dra. Ljudevita Gaja, *Ilustrovani Obzor*, 4. VII 1909, 418—431.

⁵⁵ V. Deželić, Dr. Ljudevit Gaj, Zagreb 1910, str. 194.

⁵⁶ Šišić, n. dj. (v. bilj. 12), 132, bilj. 1.

objasni, ali i da opravda, drugu negativnu crtu u Gajevu značenju, koju su suvremenici kao takovu također uočavali, Deželić je opravdano konstatirao da je Gaj »ne samo svoj imetak već i sve svoje sile uložio u narodnu stvar, a da nije za to dobio ništa«, nego je, naprotiv, »padao u dugove« (113). No, svakako je pretjerao ustvrdivši pri tom da je Gaj »svoju ideju platio svojom bijedom«, jer je i sam dovoljno jasno istaknuo još jednu osobinu u Gajevu karakteru koja se pogotovu morala suvremenika nepovoljno doimati. »Kuću je svoju Gaj kraljevski vodio«, konstatirao je zadovoljavajući se napomenom da je »trebalo reprezentirati, trebalo se pokazati kao narodni vođ« (140). Taj se momenat, nesumnjivo veoma važan, u ocjeni Gaja doista često previđa, ali se njime ne mogu potpuno opravdati neki njegovi postupci novčane prirode niti ukloniti ona težnja za raskoši koja se u njegovu značaju tako tijesno isprepletala s jako izraženom taštinom.

Razmatrajući nadalje pitanje Gajevih tajnih političkih veza Deželić je odlučno odbacio sumnju u to da je on bio »prosti plaćenik i uhoda Austrijski«. Kao realni političar Gaj, po njegovu mišljenju, od 1839. kada je primio carev prsten traži, »ne rad osobne koristi, već radi politike, sve više saveza s Austrijom« (117). Iako Deželić ne kaže zbog čega bi upravo carev dar trebao obilježiti tobožnju prekretnicu u Gajevoj politici niti on objašnjava, na koji bi se način tobožnje jačanje njegova »saveza s Austrijom« trebalo nakon toga dara očitovati, ipak je Gajev odnos prema Beču u osnovi ispravno prikazao. Pogriješio je, naprotiv, kada je ustvrdio da »ne imamo dokaza sve do 1862. da je Gaj bio subvencioniran od vlade za svoj rad« (118). Kasnije objavljena građa pomakla je taj rok unatrag za punih petnaest godina.⁵⁷ Međutim, treba požaliti što Deželić nije potkrijepio dokazima svoje saopćenje da je Gaj upravo od g. 1862. »o najvažnijim susjednim i domaćim prilikama relacijonirao« austrijskoj vladi (117).⁵⁸

O Gajevu odnosu prema Rusiji Deželić nije imao što nova dodati, a u analizu se njegovih spornih tekstova iz 1840. nije upuštao. Vezu koju je Gaj 1846. uspostavio sa službenom Srbijom ispravno je u osnovi ocijenio, mada Gajev tadašnji izvještaj Metternichu, koji je 1909. pripremio za štampu, nije mogao objaviti.⁵⁹ »Taj put u Srbiju«, pisao je, »omogućio je Gaju te je zaveo nacionalno-intimne odnose, koji su poslije omogućili uspješne rezultate od g. 1848. On je nastojao sprijateljiti Srbiju s Austrijom, da tako nađe proti Madžarima saveznike« (159).

Najzad, Deželić nije mimoišao ni Miloševu aferu, ali je, protivno Šuleku i Šurminu, mislio da je njezino korijenje pronašao u tobožnjim intrigama neke »radikalne stranke«, svjesne »da je Gaju iza njegova puta u Beč skrhala vrat« (177). Međutim, o nekoj »radikalnoj stranci« u nas 1848. ne može se uopće govoriti niti se Gajev put u Beč, kamo je na vijest o revoluciji 16. ožujka preko Graza krenuo, može bilo kako povezati s Miloševom aferom.

Uskoro nakon izlaska Deželićeve knjige Đ. Šurmin je objavio svoje »crtice iz Gajeva života i rada« u kojima je iznio štošta novo, čime je dopunio

⁵⁷ Gaj je prvu subvenciju, na svoju molbu, dobio 1847. Usp. o tome J. Šidak, »Tajna politika« Lj. Gaja i postanak njegovih »memoranduma« knezu Metternichu 1846—47, *Arhivski vjesnik* XIII, 1970, 421.

⁵⁸ N. dj., 117.

⁵⁹ Usp. B. Vodnik, *Istorija i politika*, n. dj. (v. bilj. 25), 29.

Deželićev prikaz Gajeva životnog tijeka od Miloševe afere do g. 1868.⁶⁰ I tom je prilikom nastojao da svoju tezu o začetnicima afere u Beču učini što uvjerljivijom, pozivajući se na izjave svjedoka iz najbliže okoline Miloševe, prema kojima je on Gaja lažno optužio. Svojoj tezi dao je ovaj konačan oblik: »Na kraju krajeva bilo je postignuto, što se htjelo. Gaj je bio pogibeljan onima u Beču kako i onima u Pešti [...] Gaj ga (Miloša: J. Š.) je dao zatvoriti da uzmožne dobiti Srbe za pomoć protiv Magjara, a Miloš je razglasio, da je od njega iznudio novaca u ime banovo, te ga time kompromitovao, da se nikad više nije mogao podići. Jelačić je bez sumnje radio ono, što mu se kazivalo.« (2) Kasnije pronađena građa, međutim, nije potvrdila istinitost pretpostavke od koje je Šurmin u tom svom zaključku polazio.

Težište se Šurminova članka nalazi na građi koju je u njemu objavio o Gajevu ugovoru s vladom od 24. III 1862. do njegova razvrgnuća po banu Šokčeviću na kraju 1865, koje je uslijedilo »bez predtečne opomene«. Prema tome, sadržaj članka ne odgovara uopće naslovu. U njemu nije riječ o Gaju kao novinaru nego — ako izuzmemo Miloševu aferu — samo o Gajevu odnosu prema vladi s obzirom na njezinu subvenciju za novine i obaveze koje je on zbog nje preuzimao. Ipak je ta građa pokazala da vlada nije bila zadovoljna s načinom kako je Gaj svoje novine uređivao.

Gajeva su ličnost i djelatnost do kraja 1847. našle, dakako, i u 3. svesku »Hrvatske povijesti« od Ferde Šišića mjesto koje im po njihovu značenju za Hrvatski narodni preporod pripada.⁶¹ Dalje od toga Šišić prema namjeni knjige nije mogao ići pa se ograničio na Gajev udio u tadašnjim političkim zbivanjima u Hrvatskoj.

III

S raspadom Habsburške Monarhije otvara se novo razdoblje i u proučavanju Gajeve djelatnosti, što je u prvom redu potaknula novo pronađena arhivska građa. Podatak o Gajevim izvještajima Metternichu 1846/47, koji je Hans Schlitter 1920. objavio,⁶² pokrenuo je odjednom oveći broj priloga različite vrste, pa i polemiku, koja se prenijela u dnevnu štampu.

Nadovezujući na ocjene Kulakovskog i Zdziechowskog te spomenuti podatak u Schlitterovu djelu, književni historičar Branko Vodnik, koji se prvobitno zvao Drechsler, ponovo se vratio na svoj mladenački stav negacije u ocjeni Gaja.⁶³ U članku pod naslovom »Istorija i politika«⁶⁴ on je 1923. ubrojio u Gajeve »negativne crte« »demagoštvo, patetičnu retoriku, šarlatanstvo, nedostatak svake izgrađene, stalne ideologije i vrludanje« (31). Gaj je, prema njemu, »tragično lice novije hrvatske istorije i teško se istoriku odlučiti, da li zavrđuje više hvale, prijekora ili sućuti [...] Uoči revolucije on služi bečkoj kamarili i državnom kancelaru Metternichu, jer radi svoje rasipnosti treba novaca i jer radi svoje taštine želi i nastoji da postane — plemić.« (30) Unatoč ovoj, olako uopćenoj tvrdnji koju je novija građa, a pogotovu nešto kasnije pronađeni

⁶⁰ Đ. Šurmin, Gaj kao novinar, *Zvono* V, 1911, br. 3, 1—13.

⁶¹ F. Šišić, *Hrvatska povijest* III. Od godine 1790. do godine 1847. Zagreb 1913.

⁶² Hans Schlitter, *Aus Oesterreichs Vormärz* III, Wien 1920, 157—158.

⁶³ V. bilj. 36.

⁶⁴ B. Vodnik, *Istorija i politika*, n. dj. (v. bilj. 25), 28—31.

Gajev referat Metternichu iz 1846. svela na pravu mjeru, Vodnik nije ipak odrekao Gaju izuzetno historijsko značenje. »Njegova fizionomija«, pisao je, »obilježena je s više jakih, velikih, sjajnih crta, koje su ujedno dale glavno obilježje velikom vremenu hrvatskoga narodnog preporoda. Zato nema razloga — a i bez toga ne bi ga bilo — da istorija zataji negativne crte Gajeve fizionomije, što se ističu tek poslije izvršena njegova prvog i glavnog historijskog djela.« (29) S potonjom je tvrdnjom Vodnik stavio nauku pred jedan novi problem, koji je naćeo već 1909. Tada je ustvrdio da »u drugom periodu preporoda (1841—1845.)« Gaj »više ne stoji na pređašnjoj visini: on je bio politik, koji je sabrao daleko više narodne energije, nego što ju je umio upotrijebiti.«⁶⁵ Međutim, upravo je 1841/42. Gaj postigao svoje najveće političke uspjehe, koji su osigurali osnovne tekovine preporodnog pokreta, a tek je na početku 1843, sa zabranom ilirskog imena i simbola, izgubio mnogo od svoga dotadašnjeg ugleda i znaćenja. Osim toga, razdoblju prije 1841. pripadaju toliko sporni Gajevi spisi iz Moskve, a novija su otkrića iznijela na javu i Gajev memorandum caru Nikoli I iz 1838, koji ne govori u prilog spomenutoj periodizaciji. To, dakako, ne znaći da je Vodnikova misao ponikla iz pustog domišljanja. Od 1847. Gaj, pritisnut novćanim brigama koje nisu izvirale samo iz njegove rasipnosti, doista nastoji da ih ublaži subvencijom bećke vlade, ali ga je ova za uzvrat primoravala na političke koncesije koje je on veoma teško i nevoljko podnosio.

Pored Vodnika je i Hermann W e n d e l iste godine iskoristio Schlitterov podatak za istup svoje vrste, posluživši nekim aktuelnim političkim tendencijama. Već dvije godine ranije stavio je u naslov jednom svome ćlanku Gajevo ime,⁶⁶ ali je o Gaju bilo u njemu najmanje rijeći. Tada je Gajev lik ocrtao s nekoliko grubih poteza: »suprotnost jednom stvaralaćkom duhu« (43); »njegova paunska taština« (71); »velićina njegove naduvenosti.« (71) Sada je u uvodniku (!) beogradske »Politike«⁶⁷ ućinio od Gaja Metternichova »poverenika« i ustvrdio da je »bedno završio svoj život kao habsburgovski agent«. A obje su te tvrdnje bile daleko od istine, pa su s pravom takav postupak odlućno osudili V. Deželić i Đ. Šurmin, koji su do tada, uza sve svoje nedostatke, najbolje poznavali izvornu građu o Gaju i dali o njemu više korisnih priloga.⁶⁸

Đuro Š u r m i n je godinu dana prije uspio napokon izdati davno pripremljene dokumente o Miloševoj aferi,⁶⁹ a Ferdo Š i š i ć je 1924. posvetio tom događaju, za ispravnu ocjenu Gajeve moralne lićnosti doista odlućnom, posebnu studiju.⁷⁰ On je već 1922. ustvrdio da je Gaj »bio u prvom redu nedostiživ agitator i demagog, sa svim dobrim i rđavim stranama takova neblagodarnoga zanimanja, koje ga je u prvi kraj visoko uzdiglo, a onda strovalilo u bezdan narodnoga nepovjerenja, kad se opazilo da ne ide vazda onim putem, koji se

⁶⁵ Drechsler, Stanko Vraz, n. dj., 82.

⁶⁶ H. W e n d e l, Ljudevit Gaj, u knjizi »Aus dem südslawischen Risorgimento«, 1921, 33—72.

⁶⁷ H. V e n d e l, Gaj i Meternih, *Politika*, 26. VIII 1923.

⁶⁸ V. D e ž e l i ć, Otvoreno pismo g. Hermannu Wendelu, *Jutarnji list* 9. IX 1923 (njem. u *Der Morgen*, i. d.); Đ. Š u r m i n, Gaj i Meternih, *Politika*, 8. IX 1923.

⁶⁹ Đ. Š u r m i n, Knez Miloš u Zagrebu 1848, Spomenik SAN 54, 1922, 1—40.

⁷⁰ F. Š i š i ć, Knez Miloš u Zagrebu, *Jugoslavenska Njiva* VIII/I, 1924.

smatrao jedino ispravnim«. ⁷¹ Tu je suviše općenito izraženu tvrdnju trebalo konkretizirati upravo u naprijed spomenutoj raspravi, ali je ona, na žalost, ostala nedovršena, ⁷² pa je Šišić doveo prikaz događaja tek do Miloševa dolaska u Zagreb. Ipak je i u tom fragmentarnom tekstu izveo na čistac neka pitanja važna za cjelinu problema. Dokazao je, npr., da knežev dolazak nije bio ni u kakvoj vezi s ugarskom vladom i da je glavnu ulogu u tome odigrao, uz pomoć Gaja, tadašnji agent srpske vlade Milivoj Blaznavac. (302) Šišić je u uvodu rasprave dao dosta jasno naslutiti do kakva je konačnog rezultata došao. »[...] Jer kolikogod i bila ta nemila (na drugom mjestu naziva je i »nelijepom«; *J. S.*) afera tajanstvena i zamršena«, napisao je ondje, »osobito zato, što se glavni akt njezin odigrao između Miloša i Gaja u četiri oka, dakle bez svjedoka, ipak ima dovoljno razloga za *objektivnoga* istraživača, da upozna i vidi nepritajenu istinu«. (50) Ta se nesumnjivo sastojala u Gajevu iznuđivanju, ⁷³ ali motivi koji su Gaja na to naveli ostali su do danas neobjašnjeni. ⁷⁴

Napokon je i toliko osuđivani referat Gajev Metternichu objavio iste godine u prijevodu Grgur Jakšić. ⁷⁵ Iako je teško pogriješio prikazavši Gaja kao čovjeka koji za subvenciju služi i Rusiji i Austriji — dokaze za tu tvrdnju nije donio! — ipak je ispravno ocijenio spomenuti tekst. »U ovom izveštaju nema ničega što bi moglo kakvu novu senku baciti na ime Lj. Gaja«, konstatirao je. (377) Štoviše, to je, po njegovu mišljenju, »jedan vrlo važan, gotovo dragocen dokumenat za poznavanje ljudi i prilika u Srbiji«, a značajnim smatra da se Gaj »i u tom svom izvještaju javlja donekle u ulozi velikog Jugoslavena«. (376). Do istog je zaključka došao i Vladimir Čorović objavljujući 1925. tekst referata u njemačkom originalu, zajedno s drugom popratnom građom iz bečkog arhiva. ⁷⁶

Otkrivanje tamnih strana u Gajevu karakteru i politici, tobožnjih i istinitih, nije ni tada još bilo potpuno iscrpljeno. Fran Ilešić je 1924. objavljujući jedan novinski članak iz 1848, ⁷⁷ ponovo skrenuo pažnju na jedno, već za

⁷¹ Isti, Biskup Štrosmajer, n. dj., 142—143.

⁷² Usp. o tome J. Šidak, Ferdo Šišić, u knjizi F. Šišića, Pregled povijesti hrvatskog naroda, 1962, 493, bilj. 4.

⁷³ na i. mj. — Antun Barac, Slom Ljudevita Gaja, zbornik *Ostvarenja*, Zagreb 1947, 228, ovako je objasnio fragmentarnost Šišićeve rasprave: »Ali onda, kad je jasno i otvoreno imao iznijeti zaključak, do kojega je došao, prekinuo je dalje štampanje te radnje. Vjerojatno se bio uplašio, da bi taj zaključak značio neizbrisivu ljagu na imenu organizatora i vođe hrvatskoga narodnoga buđenja. Jer je njegovo uvjerenje bilo, da je Gaj od Miloša doista primao novac.«

⁷⁴ Drugom ću prilikom pokušati da na temelju do sada u cjelini neobjavljenih dokumenata utvrdim motive materijalne prirode koji su upravo u to vrijeme mogli biti uvjetovani situacijom u kojoj se Hrvatska nalazila.

⁷⁵ Grgur Jakšić, Izveštaj dra Ljudevita Gaja o Srbiji (1847), *Srpski književni glasnik*, n. s. XI, 1924, 368—377. (Jakšić je Gajev izvještaj iz 1846. datirao netočno idućom godinom.)

⁷⁶ Vladimir Čorović, Jedan memorandum Ljudevita Gaja o prilikama u Srbiji iz 1846. godine, Spomenik SAN 62, 1925, 71—77.

⁷⁷ Fran Ilešić, Jedna karakteristika Lj. Gaja iz g. 1848. *Narodna starina* 7, 96. Ilešić donosi ovdje samo tekst članka iz bečkih novina »Allgemeine Slawische Zeitung« od 2. IX 1848, u kojem se Gaj optužuje da je potajno boravio u Pešti i razgovarao s tamošnjim ministrima. Članak je zapravo dopis iz Zagreba datiran 27. VIII i označen inicijalom neutvrđenog autora.

suvremenike sporno pitanje o Gajevu tajnom putu u Peštu te godine, a B. V o d n i k je 1926. prvi put upotrijebio za »silhuetu« Gajevu dotada nepoznate zapise A. T. Brlića iz njegova tadašnjeg dnevnika.⁷⁸ Ova veoma važna svjedočanstva toga suvremenika, Gaju veoma bliskog, omogućila su Vodniku da utvrdi neke bitne crte u Gajevu značaju, koje potvrđuju i drugi dosta brojni i pouzdani podaci. Kao »najznačajniju« Gajevu crtu ističe to »da je umio privlačiti omladinu«, iako se »ona o njemu koleba i za nj oduševljava stojeći sad pod utjecajem njegovih protivnika, a sad pod dojmom njegove ličnosti«. (57) Uočava nadalje njegov svojevrsni mesijanizam, jer — kako dobro primjećuje — »kojima je htio da bude vođ, Gaj se prikazivao izvršiocem istorijske misije svoga naroda, i u tome on je zaista bio mesijanist«. (58) Najzad, jedan je Brlićev zapis dovoljno rječito govorio i o tome da Gaj »i u vrlo ozbiljnim prilikama ovih dana (tj. 1848; J. Š.) gdje se sve lomilo, a naša sudbina je opet mnogo u njegovim rukama, ne računa dovoljno sa stvarnošću, već se gubi u fantastičkim osnovama svoje tajne diplomatske misije, u koju je tvrdo vjerovao [...]« (58)

Svoj je konačan sud o Gaju za revolucije 1848/49. Vodnik izrazio ovim riječima: »Na Gaja, koji je nekoć kao vođ narodnoga preporoda bio nosilac svih velikih nacionalnih uspjeha, pala je sada sva krivnja nacionalnog neuspjeha. Zato, koliko je on i bio krivac, toliko je bio i mučenik [...] A uistinu Gaj bijaše pritisnut s obje strane: od narodnih ljudi oko Slavenskog Juga i od bečke reakcije.« (63)⁷⁹

I poslije tolikih novih podataka pojavljivali su se još uvijek do tada nepoznati materijali o Gaju, ponajviše iz vremena nakon 1847, ali i dalja važna građa iz prethodnog razdoblja. Milan P r e l o g je najprije 1924. upozorio na neka pisma St. Vraza iz 1845/46. koja su ga navela da zaključi kako su to »sve krupne optužbe, a dolaze iz ustiju čovjeka, koji je nad svaku sumnju, da bi ovakove tužbe iznosio i pred tuđi forum samo iz kakove srdžbe ili osvete«. Tom je prilikom izrazio također mišljenje da se Gajev put u Rusiju 1840. »mora uzeti kao jedan Gajev pokušaj, da se domogne novaca. Samojoj stvari nije koristio, a Gaja prikazuje kao čovjeka, koji je u isti mah služio dva gospodara.«⁸⁰ Prelog nije potonju misao detaljnije izložio i potkrijepio argumentima, iako ona svojom nedovoljnom određenošću ostavlja čitaoca u nedoumici što je njome zapravo htio reći. Zatim je 1927. iznio novu građu iz arhiva Hrvatske dvorske kancelarije koja se odnosi na novčanu pomoć bečke vlade Gaju od 1862—67.⁸¹ i pri tom ispravio neke netočnosti u prikazu V. Deželića o tome. Objasnjenje za tu pomoć nalazio je u tome što je u 50-im godinama »zapao Gaj, ponajviše svojom krivicom, u teške materijalne prilike i nastojao, da se na svaki mogući način iz njih iskopa«. U razmatranje njegova političkog stava u vrijeme kancelarstva I. Mažuranića nije ulazio.

⁷⁸ B. V o d n i k, Ljudevit Gaj. Silhuetu iz Dnevnika A. T. Brlića. *Jugoslaven-ska Njiva* X/1, 56—64.

⁷⁹ Objavljujući nove izvorne podatke o Gajevu putu u Peštu ljeti 1848 (usp. bilj. 78), Vodnik poriče njegovu tajnost (61, bilj. 6).

⁸⁰ M. P r e l o g, Ljudevit Gaj u sumračju svoga života, *Riječ* (Zagreb), 13.—15. VI 1927, br. 135—137.

⁸¹ Isti, *Slavenska renesansa*, 1924. 149.

Za pitanje Gajevih veza s Bečom potaknutih njegovim materijalnim nedaćama od 1847—67. donijele su novih podataka i zbirke građe iz bečkog arhiva koje su pripremili Miskolcgy Gyula⁸² i Aleksa Ivić.⁸³

Stogodišnja obljetnica preporodnog pokreta, kojega se početke u literaturi različito datiralo, ponovo je privukla pojačanu pažnju i na Gajevu ulogu u njemu. Milutin Nehajev nije doduše ništa nova pridonio dotadašnjem poznavaju stvari,⁸⁴ ali je Franjo Fancev u više radova, za koje se poslužio i Gajevom ostavštinom, unio u prikaz Gajeva misaonog razvoja više dragocjenih podataka.

Iako Fancev nije Gaju posvetio nijedan poseban prilog, on je u više rasprava u kojima je između 1933. i 1938. razmatrao problematiku preporodnog doba morao češće progovoriti i o Gaju koga je jednom 1935. opravdano nazvao »najvažnijom i najistaknutijom ličnosti u plejadi hrvatskoilirskih preporoditelja«. Prvi je od istraživača proučio Gajeve koncepte i bilješke iz gradačkog razdoblja koji su se sačuvali u njegovoj ostavštini i na njihovu temelju prikazao njegov misaoni razvoj do oko g. 1830, na koji su osim Vitezovića utjecali još osobito J. Mikoczi i M. P. Katančić.⁸⁵ Međutim, njegovi su zaključci ponekad jednostrani, naročito kada želi da ilirskom razdoblju suprotstavi hrvatsku fazu u Gajevu prethodnom razvoju i na taj način izdvoji spomenuto razdoblje iz cjeline Hrvatskoga narodnog preporoda, vežući ga upravo uz Gajevu djelatnost. A pogotovu je pretjerao kada je Gaju suprotstavio grofa Janka Draškovića kao »nesumnjivog oca, vođu i prvaka Hrvatskoga preporoda.«⁸⁶

Ako je Fancev obogatio poznavanje Gaja s mnogo novih i važnih podataka, američki je povjesničar Philip E. Mosely 1935. otvorio jedan novi problem u ocjeni Gajevih shvaćanja svojim izdanjem njegova memoranduma ruskom caru Nikolju I od 1. XI 1838, za koji se već otprije znalo, ali kojega tekst nije bio do tada poznat.⁸⁷ Polazeći od pretpostavke da »političko nacionalni interes svih slavenskih naroda može i mora biti jedan te isti s interesom Rusije« — s izuzetkom »zaslijepjenog i istinskog interesu otuđenog plemena na Visli« tj Poljaka — Gaj veliča samodržavlje kao slavensku ustanovu i osuđuje liberalne i demokratske ideje kao izražaj »neprijateljskog principa Evrope«, odvajkada pogubnog za Slavenstvo. Predviđajući uskoro oružani sukob Engleske i Rusije radi istočnog pitanja, Gaj ističe svoju posredničku ulogu između

⁸² Miskolcgy Gyula, A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában, I—II, Budapest 1927—28.

⁸³ A. Ivić, Građa o jugoslavenskim književnim i kulturnim radnicima II i III, Beograd 1931—32.

⁸⁴ M. Nehajev, O stogodišnjici hrvatskoga preporoda. Mala knjižnica Matice Hrvatske, n. s. 1, 1931. (Preštampano u knjizi »Studije i članci« II, 1944.)

⁸⁵ Najviše novih podataka o Gaju Fancev je iznio u raspravi »Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret«, *Hrvatsko Kolo* 16, 1935, 3—58. Ondje je donio i gornju ocjenu Gaja (23).

⁸⁶ F. Fancev, Janko grof Drašković, *Savremenik* XXVII, 1938, 203.— O tom pitanju usp. J. Šidak, Hrvatski preporodni pokret i grof Janko Drašković, *Kaj V*, 1972, br. 11, 3—15.

⁸⁷ Philip E. Mosely, A Pan-Slavist Memorandum of Ljudevit Gaj in 1838, *The American Historical Review*, 704—716. Usp. *jh* (Josip Horvat), Memorandum Lj. Gaja ruskom caru Nikolaju I, *Obzor*, 24. i 28. X 1935, br. 246 i 249.

Slavena pod turskom vlašću i Rusije, te joj predlaže da od njih stvori »jedan pravi ruski fokus« posred »ilirskih Slavena«. Tu bi on zadaću, s krajnjim ciljem »ujedinjenja svih slavenskih plemena pod moćnim žezlom Rusije«, mogao preuzeti zahvaljujući svom velikom utjecaju u Vojnoj Krajini, ali mu je za to, osim odgovarajuće punomoći, potrebna svota od tri milijuna forinti.

Ne ulazeći na ovom mjestu u pitanju analizu toga značajnog dokumenta, u kojem se na svoj način isprepliću sva bitna obilježja Gajeve ličnosti, ne može biti sumnje da se u njemu, osim nekih momenata uvjetovanih konkretnom međunarodnom situacijom, odražavaju i neka njegova dublja i trajnija shvaćanja. A upravo je pitanje Gajeve istinskog uvjerenja ostalo do danas otvoreno i to velikim dijelom upravo zbog ovog i drugih njegovih spisa namijenjenih službenoj Rusiji i njezinim slavjanoflskim krugovima.⁸⁸

Posljednjih godina pred drugi svjetski rat Gajevom se ličnošću osobito bavio Ferdo Šišić. S obzirom na to da u svom dotadašnjem plodnom radu nije Gaju posvetio ni jedan samostalan članak, osim nedovršene studije o Miloševoj aferi, nameće se misao da je taj pojačan interes u neposrednoj vezi sa stogodišnjicom Ilirskog pokreta i pogledima koje je tom prilikom iznio F. Fancev. Pridajući sada veće značenje domaćem korijenju preporodnog pokreta, nego što je to prije činio,⁸⁹ Šišić je svoj konačan sud o Gaju izrazio riječima da je on čovjek »neosporno golemih zasluga unatoč svima njegovim manama«. Pri tom je ove donekle ublažio ustvrdivši da su ih u 50-im godinama počeli »nađuvavati i uveličavati« Gajevi »drugovi i savremenici«.⁹⁰ Iako je s pravom zaključio da se o Gaju »i o njegovim pravim, trajnim i golemim zaslugama može da izreče potpuno objektivan i miran sud,«⁹¹ ipak je ocjenu Gaja označio kao »opsežan i težak posao«, za koji je potrebno »više prostora i više autentičnih dokumenata prvoga reda, a koji su još uvijek sakriveni našim očima u različitim bibliotekama i arhivama, ne samo domaćim nego možda još i u većoj mjeri u stranim.«⁹² Objavljujući 1936. u jednom češkom zborniku svoj prikaz Gaja on se ograničio samo na preporodnu etapu u njegovoj djelatnosti, po kojoj je Gaj doista postao jedan od »tvoraca povijesti«.⁹³

Rezultate svojih posebnih istraživanja o Gaju Šišić je pri kraju života iznio u dvije rasprave, kojima je položio siguran temelj prikazu njegove rane mladosti. U raspravi o Gajevu školovanju u domovini⁹⁴ utvrdio je njemačko obilježje njegove obiteljske sredine, dokazao da je Gaj upoznao štokavštinu još za vrijeme učenja u Varaždinu, izložio postanak njegova prvoga spisa iz

⁸⁸ Osim spomenutog memoranduma, koji je Gaj predao žandarmerijskom pukovniku Ozereckovskom, pridijeljenom ruskom poslanstvu u Beču, odakle je upućen ruskom ministru vanjskih poslova grofu Nesselrodeu, dolazi poglavito u obzir Gajev spis »Secreta arcana« iz 1840, koji je objavio Kulakovskij (v. bilj. 30).

⁸⁹ F. Šišić, O stogodišnjici ilirskoga pokreta, *Ljetopis JAZU* 49, 1937 (za g. 1935/36), 99—130. Usp. i češku verziju te rasprave pod naslovom »Vznik a obecná charakteristika illyrského hnutí«, *Československo-jihoslovanská revue* VI, Praha 1936.

⁹⁰ Šišić, O stogodišnjici, 115, — Od Gajevih nesumnjivih mana Šišić spominje »njegovu prekomjernu slavičnost i lakomislenost« (isto 115/6).

⁹¹ na 1. mj.

⁹² isto, 116.

⁹³ F. Šišić, Ljudevit Gaj, Tvůrčové dějin IV, Praha 1936, 270—278.

⁹⁴ V. bilj. 13.

g. 1826. i dr. S očitom je suzdržljivošću konstatirao da ima »dosta istine« u Gajevu isticanju kako »sav svoj patriotski žar i postanak preporodne ideje među Hrvatima« ima »u prvom redu zahvaliti rodnome mjestu« (68) i da mišljenje prema kojem su ga Kollár, Šafařík i »drugi veliki Slaveni« uputili u sveslavenske ideje [...] doista nije sasvim točno«. (71)

U drugoj raspravi⁹⁵ Šišić je dokazao nesumnjivo njemačko podrijetlo obaju Gajevih roditelja. Ponovo je, na temelju dâlje građe, zaključio kako se »ne smije i ne može tajiti, da je i rodni dom budućega vođe Ilira u glavnom odisao njemačkim duhom i da se u roditeljskoj kući Gajevoj govorilo ponajviše njemački već zbog oca«. (164)

IV

Iako je historiografija u međuratnom razdoblju raspolagala s dosta nove izvorne građe i, u vezi s njome, više otvarala negoli rješavala različite probleme u vezi s Gajevom ličnošću i djelatnošću, ta se tendencija u njezinu razvoju nastavila i nakon 1945.

Raspravljajući o vezama između poljske emigracije oko knezova Czartoryskih i Hrvata,⁹⁶ pisac ovih redaka upozorio je na jedan, u našoj literaturi previđeni, podatak koji je za ocjenu Gaja veoma značajan. Potkraj 1848. Gaj je predložio poljsko-francuskom agentu da uz novčanu pomoć od 300.000 franka obori s vlasti bana Jelačića, ali je zatražena svota ocijenjena u Parizu kao pretjerana.

Antun Barac je još jednom uzalud pokušao, da nadovezujući na Šišićevu nedovršenu raspravu o Miloševoj aferi, objasni Gajev »sлом« 1848. kao spletku Beča.⁹⁷ Pretpostavo je, kao i Šulek,⁹⁸ da je Gaj mogao postati opasan Beču »ako se narodne težnje Hrvata usklade s težnjama Mađžara i uzbuđenih Bečana« (240), ali ovo svoje domišljanje nije mogao potkrijepiti ni jednim dokazom. Uopće su podaci kojima se služio u prikazu tijeka događaja često netočni, pogotovu kada govori o Gajevu odnosu prema Jelačiću, a ne odgovara stvarnom stanju ni olako uopćena tvrdnja da »sve izjave, u korist Gaja i protiv njega, optužbe i rješenja, hapšenja i puštanja na slobodu nisu više bili važni«, kada je Gaju »jednom skršen ugled«. (241) Ova tvrdnja utoliko više iznenađuje jer je dobro poznato da Gaj nije bio zbog te afere uopće zatvoren, a kasnije objavljena građa pokazuje, štoviše, da je on u izvanrednoj sjednici Hrvatskog sabora od 21. lipnja, dakle nakon afere, bio, za slučaj Jelačićeve trajne odsutnosti, izabran u »vladajući Odbor, kome se podpuna vlast i diktatura daje, da svima dëlima kao vrhovna zemaljska vlada upravlja«. ⁹⁹

Da pouzdano utvrđene činjenice ne opravdavaju Barčev metodički postupak, konstatirao sam već 1948. u mojoj ocjeni njegova članka.¹⁰⁰ Pošto sam

⁹⁵ F. Šišić, Podrijetlo Gajeva roda, *Jugoslavenski istoriski časopis* V, 1939.

⁹⁶ J. Šidak, L'Hôtel Lambert et les Croates, *Annales de l'Institut français de Zagreb* XVI—XVII, 1942—43 (izašlo 1947), 5—19.

⁹⁷ Barac, n. dj. (v. bilj. 73).

⁹⁸ V. bilj. 20.

⁹⁹ Usp. J. Šidak, O tobožnjoj detronizaciji Habsburgovaca u Hrvatskom saboru 1848, *Historijski zbornik* (dalje HZ) XVI, 1963, 28.

¹⁰⁰ na i. mj. I, 1948, 252/3.

podsjetio na Gajevo pismo nadvojvodi Ivanu od 24. ožujka 1848,¹⁰¹ zaključio sam da je »politika, koju je započeo prvih dana revolucije, *dosljedno* svršila s pregovorima o izdavanju 'jednoga hrvatskog časopisa u vladinu interesu' i jednoglasnim pristankom ministarskog vijeća u Beču 29. V 1849, da primi uvjete novčane prirode, koje je Gaj u tu svrhu postavio«. (253) Prema tome, Šulekov članak »Krive Mesije« od 29. VII 1849. — ustvrdio sam tada — bio je »tvrd i nemilosrdan obračun nekadašnjih suboraca s negativnim osobinama u Gajevu karakteru, teška osuda njegove sebičnosti i nedosljednosti«. Novo pronađena izvorna građa, pa i do sada još neobjavljena, unosi, u taj zaključak neke važne momente, iako spomenute činjenice ostaju neprijeporne.

S obzirom na Miloševu aferu pokazao je to Pavel S u y e r posluživši se i novom građom iz spisa zagrebačkog magistrata o istrazi povedenoj protiv Gaja.¹⁰² Gajevo »izravnanje« s knezom Milošem 1853, koje je on iskupio mjenicama što su presudno utjecale na njegovu financijsku situaciju prije konkursa 1858, rješava do kraja pitanje Gajeve odgovornosti u toj aferi.¹⁰³

Gotovo u isto vrijeme je Ljubomir D u r k o v i ć - J a k š i ć ušao u razmatranje jednoga daljeg problema u Gajevoj djelatnosti — njegova odnosa prema ćirilici.¹⁰⁴ Za razliku od Miloša S a v k o v i ć a, iz ostavštine kojega je 1952. objavljena opsežna »romansirana biografija« Gajeva,¹⁰⁵ Durković-Jakšić je iznio dosta novih podataka o Gaju, ali je to učinio s očiglednom tendencijom da ga prikaže kao neiskrenog Jugoslavena koji već od *prvih početaka* svoje javne djelatnosti dosljedno služi Beču u borbi protiv »Srpstva«. Pošto nije shvatio njemački tekst Gajeve molbe od 1. lipnja 1836, netočno je ustvrdio da je Gaj primio s privilegijem za tiskaru »obavezu da [...] neće dopustiti širenje uticaja srpske književnosti koja je objavljivana ćirilicom«. (96) Zatim je, ne dajući za to nikakvih dokaza, i u vezi s nekim događajem iz 1844. pretpostavio kao poznatu činjenicu da je Gaj bio »u službi austrijske vlade, koja mu je za to plaćala« pa »zbog obaveza prema njoj nije mogao ništa korisno uraditi i u pitanju ćirilice«. (98) Međutim, već je od 1920. bilo dobro poznato da je Gaj *prvu* svotu novaca primio u Beču tek 1847. kao naknadu za troškove svoga

¹⁰¹ Tekst toga važnog pisma u kojem Gaj, neposredno poslije svog povratka iz Graza i Beča u Zagreb, javlja nadvojvodi da postupa »u smislu podijeljenih naloga« donosi F. Šišić, Kako je Jelačić postao banom, *Jugoslavenska Njiva VII/II*, 1923, 178.

¹⁰² Pavel S u y e r, »Posao Milošiansko-Gajanski« pred gradskim magistratom, *HZ V*, 1952, 85—100.

¹⁰³ S u y e r o v e zaključke, izvedene na temelju objavljene građe, potvrđuje Gajeva obveznica, sačuvana u njegovoj ostavštini, kojom jamči svojom tiskarom isplatu »duga« knezu Milošu.

¹⁰⁴ Lj. D u r k o v i ć - J a k š i ć, Gajev pokušaj da izdaje »Narodne novine« ćirilicom, *Istorijski časopis IV*, 1952/53, 50—130.

¹⁰⁵ Miloš S a v k o v i ć, Ljudevit Gaj, u knjizi »Ogledi«, Beograd 1952, 64—209. Iako je Savković poginuo 1943. u partizanima, taj se njegov rad — koji je zapravo, prema riječima urednika Janka Đonovića, »presjek istorije Ilirskog pokreta i društvenih prilika u Hrvatskoj u prvoj polovini 19. vijeka« (364) — objavljuje ovdje prvi put »uz neznatnu redakciju«. Autor dobro poznaje materiju, ali nije izbjegao i neke teže pogreške, kao što je npr. tvrdnja da je ukidanje kmetstva 1848. »Gajevo delo«.

puta u Srbiju,¹⁰⁶ a dobro je bilo poznato i to da izdavanje novina ćirilicom nije ovisilo samo o Gajevoj odluci.¹⁰⁷

Antun Barac se 1954. još jednom vratio Gaju u svojoj sintezi hrvatske književnosti.¹⁰⁸ Ni u tom cjelovitom prikazu nije uspio izbjeći različite netočne podatke, od kojih bi neki bitno utjecali na ocjenu Gajeve djelatnosti (npr. da je Gaj 1848. »istupao kao predstavnik širokih narodnih masa«, da je 1853. uhapšen »u vezi s pobunom na slavenskom jugu« itd.), a pretjerao je i u uopćavanju nekih Fancevljevih tvrdnja. Ipak je u crtanju Gajeva lika dobro istaknuo poneku njegovu negativnu osobinu, kao nedosljednost u njegovim istupima (173), nedovoljnu odgovornost u upotrebi novca (173), iako je s pravom upozorio na presudno značenje novca za Gajevu djelatnost uopće, a vrlo vjerojatnim smatrao je taj put čak i to »da je Gaj od nekadašnjega srpskoga kneza primio novaca«. (174) Pozitivnu stranu Gajeve ličnosti, po kojoj je on postao glavni nosilac preporodnog pokreta, Barac je dobro izrazio ovim riječima: »Primivši od općenih misli svoga vremena ono, što je u tadašnjoj hrvatskoj narodnoj borbi bilo najaktualnije, Gaj je k tome pridružio lična svojstva: odlučnost, okretnost, neumornost u radu, sugestivno djelovanje svoje ličnosti.« (171) K toj karakteristici treba dodati Barčevu jedinstvenu ocjenu Gaja kao »izvrnog stilista«, kojega prozni sastavci »idu među najbolju hrvatsku prozu u doba ilirizma«. (177) Isto obilježje nose, dakako, i Gajevi prilozi pisani njemačkim jezikom, kojim je izvanredno vladao.

Pitanje geneze Gajeve ortografske reforme temeljito je uskoro zatim razmotrio Krešimir Georgijević u posebnoj raspravi,¹⁰⁹ u kojoj je podložio kritici tezu F. Fanceva o isključivo domaćem korijenju te reforme. Iako se ponekad odviše pouzdao u podatke Gajeve autobiografije, opravdano je tezi Fanceva suprotstavio utjecaj slavenskih sredina i tako prveo sporno pitanje konačnom rješenju. »Pripremajući reformu pravopisa«, zaključuje Georgijević, »Gaj se u svojim pogledima razvijao, evoluirao. Velika je razlika između onog što je predlagao Matijašiću¹¹⁰ i onog što je izneo u *Kratkoj osnovi!* Po svemu se vidi da se glavna Fancevljeva tvrdnja ne može održati: Gaj nije od Vitezovića preuzeo pravopis; nijedno slovo ovoga ne nalazi se u njegovu pravopisu od 1830 godine. Od Vitezovića je Gaj, možda, uzeo prvobitno ideju alfabeta s dijakritičkim znakovima, te je na toj osnovi načinio predlog za Matijašića; ali od toga predloga nije ništa ostalo u *Kratkoj osnovi!* Nemože se prihvatiti mišljenje da je Gaj (43) pod utjecajem Kuharskog, jer je ovaj nastojao da se načini alfabet s donjim produženjima slova, sedijama, što Gaj nije prihvatio. Njemu je skoro isključivo poslužio kao uzor tadašnji češki alfabet. To je istoriska činjenica!« (44)

¹⁰⁶ Usp. H. Schlitter, n. dj. III (v. bilj. 62).

¹⁰⁷ Usp. o tome Šidak, »Tajna politika« Lj. Gaja (v. bilj. 57), 45.

¹⁰⁸ A. Barac, Književnost ilirizma, 163—177.

¹⁰⁹ Krešimir Georgijević, Gajevo školovanje u tuđini, *Pitanja književnosti i jezika*, Sarajevo 1956, knj. III, sv. 1—2, 23—44.

¹¹⁰ Gaj se 1829. dopisivao s Jurjem Matijašićem u Ptuj u reformi pravopisa. Usp. Georgijević, n. dj., 31—32.

U prvom desetljeću nakon rata literatura se o Gaju obogatila tek s nešto novih podataka iskorištenih u ponekom prilogu.¹¹¹ Međutim, u to vrijeme su Josip Horvat i Jakša Ravlić sređivali golemu rukopisnu ostavštinu Gajevu i 1956. izdali u Građi JAZU 26 opsežnu zbirku do tada neobjavljenih »Pisama Ljudevitu Gaju«. Kako su saopćili u uvodnom prikazu »Gajeve ostavštine« (16), u to izdanje unesena su »sva pisma — bilo u cijelosti, bilo njihove regeste — koja su dosad (tj. do kraja 1953; J. Š.) nađena u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, u 'Acta Gajana' u Državnom arhivu u Zagrebu« i još poneko pismo, osim onih koja je već objavio Velimir Deželić st. 1909.¹¹² Za razliku od potonjeg izdanja, u ovoj zbirci »pretežu [...] pisma danas velikim dijelom zaboravljenih ljudi: đaka, nižih svećenika, trgovaca, grafičkih radnika, nižih krajiških oficira« (17), ali ima i dosta pisama nekih poznatijih ljudi. Ova se zbirka, nadalje, razlikuje od Deželićeve i po tome što su urednici snabdjeli pisma s mnogo korisnih bilježaka i biografskih podataka, često crpljenih iz arhivske građe. U ponekim napomenama ima, doduše, i netočnih podataka a neke ocjene podliježu diskusiji zbog određene tendencije koja kroz njih progovara,¹¹³ ali je objavljena građa važna ne samo za poznavanje Gaja samoga nego i preporodnog pokreta uopće.

Nešto novih podataka iznio je tada i Pavel S u y e r, osvjetlivši jednu nepoznatu, ali značajnu epizodu iz Gajeva života.¹¹⁴ Prvi put poslije 1834. obavljani su 1847. izbori za gradečki magistrat u kojima je Gaj propao, iako je bio prvi na listi kandidata za prisjedničko mjesto. Vjerojatno je autorovo mišljenje da je Gaj težio pri tom za čašću »pučnika«, zastupnika građanstva.¹¹⁵

Gajevoj ličnosti i njegovoj ulozi u preporodnom pokretu posvetio je 1958. posebno poglavlje Vaso B o g d a n o v u svojoj »Historiji političkih stranaka

¹¹¹ Među njima zavređuje posebnu pažnju Jovan Radonić, Autobiografija Josifa Rajačića (Kritička ocena), Posebna izdanja SAN 178, 1951, 58—59, gdje su objavljeni podaci iz izvještaja agenta Ludwika Bystrznowskog francuskom ministru vanjskih poslova J. Bastideu o Gajevoj ponudi.

K. Georgijević je u dvije oduže bilješke iznio nešto novih podataka o Gajevu školovanju. Dokazao je da je Gaj, doduše, 1830/31. upisao u Pešti drugu godinu prava, ali da pravnih nauka nije svršio jer je, prema službenom dokumentu, napustio (*deseruit*) studij (Gajevo školovanje u Pešti, Zbornik za književnost i jezik III, MS 1955, 182—185).

Na temelju »magistarske knjige« Filozofskog fakulteta u Leipzigu dokazao je, nadalje, da je Gaj 3. III 1835. promoviran za magistra, koja je čast na tom sveučilištu bila »isto što i doktorat« (Gajev doktorat filozofije u Lajpcigu, Prilozi za KJIF XXIII, 1957, 92—93). Međutim, prema službenoj obavijesti Arhiva leipziškog sveučilišta od 1. IX 1971, za koju dugujem zahvalnost dru Miroslavi Despot, u zapisu koji je ubilježen u »Procancellariatsbuch« Filoz. fak. izričito je navedeno da je Gaj promoviran za »Dr. phil. et AALL mag.«, čega u Georgijevićevo izvornom tekstu nema. Prema tome je Gaj stekao doktorat bez disertacije, na temelju dosta napornih usmenih ispita.

¹¹² V. bilj. 40.

¹¹³ To je osobito slučaj s opširnom napomenom uz grupu pisama s naslovom »Omladina«, 352—353.

¹¹⁴ P. S u y e r, Lj. Gaj i obnova gradečkog magistrata g. 1847, HZ IX, 1956, 61—68.

¹¹⁵ S obzirom na to da su novi magistrat birala samo 23 građana s pravom glasa, ova epizoda nema neko naročito značenje za ocjenu Gajeva tadašnjeg ugleda u javnom životu.

u Hrvatskoj».¹¹⁶ Za ispravnu ocjenu toga prikaza neophodno je upozoriti na ocjenu koju je Bogdanov dao o Gaju deset godina prije.¹¹⁷ Tada ga je osudio kao zloduha hrvatske politike jer je, tobože, 1845. »napravio« potajno »posao« s konzervativnom strankom¹¹⁸ i to na taj način da je »podvođenje ilirskog pokreta pod vodstvo hrvatskih konzervativaca« ostalo »njegovim suradnicima« potpuno nepoznato. Kao »spretan poslovani čovjek«, Gaj, po tadašnjem mišljenju Bogdanova, upravlja »pokretom tako, kako bi to odgovaralo interesima Habzburške dinastije i Austrije te ciljevima konzervativne politike«. Štoviše, i povezivanje Narodne stranke s ugarskim konzervativcima — tvrdi Bogdanov — njegovo je djelo koje je ostalo »zakulisna tajna za sve pučke, plebejske pripadnike našega narodnog pokreta ili narodne stranke«.¹¹⁹ Ta je teška optužba Gajeve političke djelatnosti 1845. počivala na nedokazanim pretpostavkama, za koje u izvornoj građi nema ni najmanjeg oslonca.¹²⁰

Odjednom je Bogdanov, donekle pod dojmom Horvat-Ravličeve zbirke, pretvorio Gaja 1958. u »pučkog tribuna, koji (pretežno usmeno ilegalno) propagira najšire južnoslavenske koncepcije i zalaže se za sveobuhvatno političko rješenje našeg nacionalnog pitanja pa tim svojim radom uspijeva da ustalasa hrvatske i srpske mase u Hrvatskoj i da predobije znatan broj pristaša gotovo u svim južnoslavenskim zemljama«. (121) Pri tom Bogdanov pretpostavlja da se Gaj zalaže za rješenje nacionalnog pitanja — revolucionarnim putem! Ono što je 1948. bilo, prema Bogdanovu, podmukla igra sada se pretvara u taktički uspjeh iliraca itd.

Iste godine kada je izašla »Historija političkih stranaka u Hrvatskoj« od V. Bogdanova, autor je ovih redaka objavio u Enciklopediji Jugoslavije svoj oduži esej o Gaju.¹²² Napisao ga je na temelju dotadašnjih znanstvenih rezultata i nekih vlastitih istraživanja. Konstatirao je da je Gaj, »odlazeći potkraj 1826. na sveučilište, ponio u zametku sva ona osjećanja i osnovne misli pomoću kojih će kasnije razvijati svoju preporodnu djelatnost«. Uzorom mu je pri tom bio Vitezović, ali se ni različiti utjecaji izvana, osobito Jana Kollára, ne mogu mimoći. Historijska odluka o napuštanju kajkavštine nije ovisila samo o Gaju nego je »nužno proistjecala iz čitava dotadašnjeg rada njegova kruga«. Svoju je južnoslavensku ideju, kojoj je krajnji cilj vidio u stvaranju jedne državne zajednice sa »sredotočjem« u Kneževini Srbiji, nerazdvojno povezivao s konkretnom političkom borbom za samostalnost Hrvatske. Međutim, njegova je djelatnost »poslije 1843. poprimila neke crte dvoličnosti, koje se mogu tek donekle objasniti objektivnim prilikama i teškoćama«. Uza sve to što se može pouzdano utvrditi da je od kneza Miloša »iznudio znatne svote novca«, »neka važna pitanja u vezi s Gajevom djelatnošću 1848. nisu još dovoljno objašnjena«.

¹¹⁶ Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, 1958, 251—266.

¹¹⁷ Isti, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49, 1948, passim*.

¹¹⁸ Takve stranke nije tada u Hrvatskoj uopće bilo. Bogdanov je tu pretpostavku preuzeo od Miskolczyja (v. bilj. 82).

¹¹⁹ na i mj., 53, 60 i 54 (bilj. 106).

¹²⁰ Usp. o tome J. Šidak, *Prilozi historiji stranačkih odnosa u Hrvatskoj uoči 1848, HZ XIII*, 1960, 167—207, te O uredniku i značenju ilirskog »Branislava« (1844—45), na i. mj. XIV, 1961, 75—87.

¹²¹ Bogdanov, *Historija*, 253.

¹²² J. Šidak, *Gaj Ljudevit, Enciklopedija Jugoslavije III*, 1958, 417—420 (s opširnom bibliografijom).

Ta zadaća stoji još i danas pred znanostu kao neispunjen dug prema historijskoj istini.

Mnogo opširniji prikaz Gajeve ličnosti i djelatnosti, izrađen prvi put s dobrim poznavanjem njegove cjelokupne ostavštine, potječe iz pera Josipa Horvata.¹²³ Za razumijevanje toga djela valja uzeti u obzir da je ono izvadak, u nekim dijelovima štoviše doslovan, iz mnogo opsežnijeg rukopisa kojemu je autor dodao i znanstveni aparat.¹²⁴ U gornjem, skraćenom izdanju on ga je, na žalost, izostavio, pa je na taj način još jače istaknuo neka obilježja značajna za njegov publicistički stil, pokazujući očiglednu sklonost prema romansiranoj biografiji.

U svom pogovoru knjizi Horvat je ustvrdio da je u njoj »iskorištena i sva pristupačna literatura, strana i domaća o ilirizmu, te razdoblju Gajeva života« (322), ali njegov tekst — ne samo u knjizi nego i u rukopisu — ne potvrđuje tu tvrdnju. Horvat je, doduše, upotrijebio poneki prilog kojem se do tada u nas nije obraćala pažnja, ali je naprosto prešutio sve Šišićeve radove važne za poznavanje Gaja i preporodnog pokreta (nije uzeo u obzir ni njegovu »Hrvatsku povijest« III!), a jednaku sudbinu doživjela je i sva domaća literatura do izlaska knjige, ne samo poratna nego i mnogo starija. Taj se nedostatak nepovoljno odrazio osobito na obradbu različitih spornih pitanja, u kojima se Horvat često prepušta suvišnom domišljanju i tako čini poneko pitanje još zamršenijim. Osim toga, nedovoljan osjećaj odgovornosti prema znanstvenoj akribiji, kojim je njegov rad uopće obilježen, urodio je nepažnjom prema citiranju, površnošću u navođenju bibliografskih podataka i samovoljnom interpretacijom izvornih podataka. Svi su ti nedostaci utoliko osjetljiviji što je Horvatov tekst veoma čitak i što obiluje mnogim zanimljivim detaljima, crpljenim iz rukopisne građe.

Horvat je jednu određenu tendenciju, koja se na različite načine već očitovala u dotadašnjoj literaturi, izgradio u svojoj knjizi u cjelovitu koncepciju kojom je prožeo sav tekst. Prema njoj je Gaj dosljedno slijedio misao o stvaranju zajedničke države za Južne Slavene, pouzdavajući se pri tom u potporu Rusije. U skladu s tom idejom razvio je i snažnu ilegalnu djelatnost, u koju je Horvat uključio niz istaknutih suvremenika, od braće Mažuranića do vladike Njegoša i Stefana Herkalovića. Iako je veliko značenje pridao dubokim promjenama u duševnosti i značaju Gajevu 1841, tako da su se tada, po njegovu mišljenju, »počele mijenjati temeljne crte njegovog karaktera« (171), ipak je njegovu osnovnu političku ideju, kako ju je on zamišljao, smatrao nepromijenjenom konstantom sve do Miloševe afere, s kojom tobože ne nastupa samo Gajeva politička smrt nego se stubokom mijenja i dotadašnja usmjerenost preporodnog pokreta. »S Gajem su« piše Horvat »moralni pasti i pokušaji saveza sa Srbijom. Na pomolu je već bila oprečna politika [...] Otkada se razbila politika saveza sa Srbijom, Jelačić računa, pod utjecajem Kulmera, isključivo na potporu dvora.« (261—262) U takvu je prikazu izvanredna složenost zbivanja, pogotovu do ljeta 1848, ogoljena do sheme koja tek ponekim svojim potezom podsjeća na konkretnu zbilju. Samo je takvim metodičkim postupkom Hor-

¹²³ Josip Horvat, Ljudevit Gaj (Portreti 22, Nolit), Beograd 1960, str. 322 (ćirilicom).

¹²⁴ Rukopis je mnogo godina ležao u Institutu za književnost JAZU, a danas je u privatnom posjedu. Pročitao sam ga 1972, kada je postojala mogućnost da ga izda »Liber«.

vat mogao doći do zaključka da se sva Gajeva vanjskopolićka aktivnost 1848. »bazira na linijama Gajeva memoranduma iz 1838, dakako, bez Rusije«. (252) Potonje je mogao ustvrditi samo zato što je spomenuti memorandum bez opravdana razloga ocijenio kao »realističan u svojem vremenu i prostoru«, iako nije mogao poreći da je on »naoko fantastičan«. (140) Svoju, pak, konstrukciju Gajeve djelatnosti 1848. mogao je poduprijeti veoma oskudnom izvornom građom u kojoj je presudno mjesto zauzeo sumnjiv izvještaj Matije Bana.¹²⁵ Gajevo autentično pismo nadvojvodi Ivanu od 24. III nije pri tom uzeo u obzir. Sličnih propusta, izazvanih prešućivanjem važnih podataka, ima u Horvatovoj knjizi više.

Svoju shemu Gajeve političke strategije Horvat je dopunio dvjema komponentama, s pomoću kojih je Gajevu ideologiju oštro suprotstavio državno-pravnoj tradiciji kao izrazito konzervativnoj i tako joj, između ostaloga, dao u socijalnom smislu veoma napredno protufeudalno obilježje. Pri tom je previdio tijesnu isprepletenost između »ilirizma« i »kroatizma«, koji je potonji bio jedina moguća konkretna politička forma prvoga, a Gajevim je socijalnim shvaćanjima, olakim uopćavanjem nekih izdvojenih momenata, oduzeo sva njihova unutrašnja protuslovlja i tako ih učinio veoma jednostavnima, ali i neživotnima.

Temeljita ocjena Horvatova djela, u svima važnijim pojedinostima, pretpostavlja dakako poznavanje njegova opsežnijeg rukopisa, s njegovom dokumentacijom, koja knjizi nedostaje. Uostalom, treba požaliti što Horvatov rukopis, savjesno priređen za tisak, nije ni danas još objavljen, a da su istu sudbinu doživjela i Gajeva »Sabrana djela«, koja su već odavno pripremili J. Horvat i J. Ravlić.¹²⁶

Nakon Horvatove knjige nije se više pojavio ni jedan cjelovit prikaz Gajeve ličnosti i djelatnosti koji bi zavrijedio posebnu pažnju.¹²⁷ U širem okviru Ilirskog pokreta odnosno ilirizma kao njegove ideologije Gaju je dodijelila dostojno mjesto Inna Ivanovna Leščilovska,¹²⁸ iako mu pri tom nije posvetila zasebno poglavlje. Nije to uradila zbog toga što je, za razliku od istoimenoga starijeg djela P. Kulakovskoga,¹²⁹ zasnovala svoju knjigu kao razmatranje o različitim aspektima preporodnog pokreta do 1847, od socijalno-ekonomskih i političkih preduvjeta do mnogostrane djelatnosti iliraca, s težištem na analizi njihove ideologije. Upravo po tom potonjem svojem obilježju

¹²⁵ O tom pitanju, koje je pokrenuo Vojislav J. Vučković, Neuspela politička akcija Matije Bana 1860—1861, *Istorijski časopis* IX—X, Beograd 1959, pišem opširnije na drugom mjestu.

¹²⁶ Taj se rukopis nalazi u Institutu za književnost JAZU u Zagrebu.

¹²⁷ U povodu 100-godišnjice Gajeve smrti I. I. Leščilovska objavila je svoj referat, pročitani na jednoj priredbi u Moskvi, u časopisu *Sovetskoje slavjano-vedenie* 1973, br. 2, 37—43. — Članak Jakše Ravlića, Ljudevit Gaj, *Kaj* V, 1972, br. 10, 3—16, većim se dijelom sastoji od osvrta »na pisma Bogoslava Šuleka, kako bismo vidjeli o čemu je Šulek pisao i kakvo je mišljenje o njemu imao« (8). Ta su pisma bila već davno objavljena. — Iako je Milorad Živančević, *Lj. G., Zbornik za slavistiku* 3, MS 1972 (izašao u aprilu 1973), 66—85, Gajevu političku djelatnost prikazao nepotpuno i s nedovoljnim poznavanjem literature, a uz to je odviše vjere poklonio njegovim autobiografskim saopćenjima, neki podaci koje donosi mogu se korisno upotrijebiti.

¹²⁸ I. I. Leščilovskaja, *Illirizm*, Moskva 1968, 337.

¹²⁹ V. bilj. 30.

knjiga Leščilovske znači nesumnjivu novost u dosadašnjoj literaturi uopće. Autorica je u njoj savjesno upotrijebila svu literaturu i objavljenu izvornu građu, pa knjiga i s te strane obilježava važan međaš u proučavanju Hrvatskoga narodnog preporoda. S obzirom na Gaja treba istaći trijeznu ocjenu njegova odnosa prema Rusiji i njegove ideje o stvaranju jugoslavenske države. O nekim pojedinostima bit će, dakako, potrebna dalja diskusija, koja se zapravo ne može ograničiti na samoga Gaja.

Novu građu, izuzetno važnu za cjelovitu ocjenu Gajeve ličnosti, objavio je pisac ovih redaka kao prilog raspravi o »tajnoj politici« Gajevoj i postanku njegovih memoranduma Metternichu.¹³⁰ Sada je napokon pouzdano utvrđeno da je Gaj svoje dvije spomenice austrijskom kancelaru, od kojih se samo prva sačuvala, izradio uz pomoć dvaju tekstova koje je za nj napisao agent Czartoryskih u Beogradu Franjo Zach.¹³¹ U skladu s potonjim, cilj im je bio da Austrija promijeni svoju politiku prema Kneževini Srbiji. Neke druge svrhe, možda obavještajne prirode, nisu imale. Autor je, nadalje, dokazao da Gajeve veze s poljskom emigracijom prije 1848. nisu proistjecale iz njegove pobude niti su bilo kako utjecale na njegovu politiku, pa jedinim trajnim rezultatom njihovim ostaje Gajev odnos prema Zachu i njihova suradnja u koncipiranju Zachove »Slavenske politike Srbije«, koja je poslužila I. Garašaninu za njegovo »Načertanije« (1844). Autor je, najzad, razmotrio i Gajev odnos prema Rusiji, odbacujući kao neispravnu pretpostavku o tobožnjoj njegovoj povjerljivoj misiji 1840, a dokazao je da Gajevo shvaćanje ćirilice kao »naše prave starinske vlastitosti« nije bilo samo plod nekoga časovitog računa. Međutim, na analizi njegova memoranduma caru Nikoli I iz 1838. nije se tom prilikom zadržao jer mu tada njegov tekst u originalu nije još bio poznat.

Pitanje o Gajevu značenju za preporodni pokret s obzirom na ulogu koju je u njemu odigrao grof Janko Drašković pisac je ovih redaka pokušao objasniti u jednom članku¹³² pobijajući pretpostavku o Draškovićevu prioritetu.¹³³

Niti nakon tolikih istraživanja koja su književni historičari i zatim povjesničari uopće posvetili objašnjenju ličnosti i djelatnosti Ljudevita Gaja ne možemo na kraju reći da su oni taj rad priveli konačnom završetku. Štoviše, kad bi i sva sporna pitanja bila izvedena načisto, još bi uvijek ocjena tog čovjeka

¹³⁰ J. Šidak, »Tajna politika« Lj. Gaja i postanak njegovih »memoranduma« knezu Metternichu 1846—47, *Arhivski vjesnik* XIII, 1970, 397—434.

¹³¹ Rješenju ovog pitanja odlučno je pridonio Václav Žáček, Učast česká při pokusech o politické sblížení Charvátů a Srbů v 40. letech 19. století, Slovanské historické studie VI, 1966, 55—91, objavljujući Zachove izvještaje iz arhiva Czartoryskih u Krakovu. (Usp. i najnoviji članak istog autora »O 'tajné' politice Ljudevita Gaje«, *Slovanský přehled*, Praha 1973, br. 4, 266—273, u kojem on nadovezuje na rezultate moje spomenute rasprave.)

¹³² J. Šidak, Hrvatski preporodni pokret i grof Janko Drašković, *Kaj* V, 1972, 3—16.

¹³³ Radi bibliografske potpunosti potrebno je napomenuti da su Gaju kao skupljaču folklorne građe posvetili u posljednje vrijeme kraće priloge Maja Bošković-Stulli, »Vsakojačka pripovedanja od Krapine iz vust starih ljudi pobrana« u zapisu Ljudevita Gaja, *Narodna umjetnost* 2, 1963 (preštampano, »uz sitne ispravke« u časopisu *Kaj* IV, 1971, br. 10, 36—40), i Nikola Bonifačić-Rožin, Ljudevit Gaj, sabirač narodnih umotvorina (u istom časopisu III, 1970, br. 12, 65—71). — Na Gajev put Dalmacijom 1841. odnosi se članak Nikole Kojića, Boravak Ljudevita Gaja u Dubrovniku 1841, *Dubrovnik* VIII, 1965, br. 1, 45—65.

ovisila o različitim stajalištima koja se izmiču znanstvenom istraživanju kao takovu. Pa ipak, napori uloženi u ta nastojanja nisu ostali uzaludni.

Jezično-nacionalno značenje Gajeve djelatnosti, koje ulazi u širi okvir Ilirskog pokreta u cjelini, ne postavlja se danas pred nauku kao neki teži problem. Iako je Gaju pripala vodeća uloga u tom pokretu, njegova se ličnost i po svojim zamislama i po svom radu cjelovito uklapa u pokret i izražava njegove osnovne preporodne tendencije.

Niti Gajev značaj, sa svima svojim dobrim i lošim osobinama, nije više danas tako prijeoran kao nekada. Tamna strana toga značaja zasjenjena je trajnim tekovinama Gajeve djelatnosti po kojima je sebi osigurao značenje jedne istaknute historijske ličnosti.

Međutim, iako je nauka uspjela da objasni neke od najvažnijih problema, o kojima uvelike ovisi i moralna ocjena Gajeva, ipak su neki događaji, važni za upoznavanje njegova načelnog stajališta, ostali nedovoljno objašnjeni. Iskustvo posljednjih godina opravdava nadu da će se i taj nedostatak dosadašnjih istraživanja moći s novom građom doskora ukloniti.

Z u s a m m e n f a s u n g

LJUDEVIT GAJ ALS HISTORIOGRAPHISCHES PROBLEM

Die Tätigkeit und geschichtliche Bedeutung Ljudevit Gajs ist so eng mit der illyrischen Bewegung, d.h. mit der kroatischen nationalen Wiedergeburt verknüpft, dass es kaum möglich ist, sie seit der systematischen Vorbereitung zu dieser Bewegung 1830 bis zu ihrem Höhepunkte in der Revolution 1848 abgesondert zu untersuchen. Nachdem die Wiedergeburtbewegung zuerst die Grundsteine für eine nationale Literatur und Kultur, auf der Grundlage einer gemeinschaftlichen Schriftsprache für das gesamte kroatische Volk, legte, ist es verständlich, dass sie, wie auch Gaj selbst als ihr Begründer, vor allem zum Gegenstand der Untersuchung in der kroatischen Literaturgeschichte wurden. Obwohl schon die Zeitgenossen der Tatsache voll bewusst waren, dass der Illyrismus nicht nur eine Etappe in der Entwicklung der kroatischen Literatur darstellt, wiewohl sie auch für diese wichtig war, sondern dass durch ihn eine moderne Nation konstituiert wurde, trat die politische Seite dieser Bewegung und der Tätigkeit Gajs mit ziemlicher Verspätung in die Historiographie ein. Die Persönlichkeit Gajs hat als Problem der wissenschaftlichen Forschung sogar erst ein halbes Jahrhundert nach seinem Tode die tiefere Aufmerksamkeit der eigentlichen Geschichtsforscher angezogen. In der Beurteilung dieser Persönlichkeit, die voll innerlicher Widersprüche war, bekämpfen sich oft auch heute noch verschiedene Auffassungen, die manchmal mit ausgesprochen unwissenschaftlichen Motiven beschwert werden.

Schon zur Lebenszeit Gajs wurden die Grundtatsachen und Entwicklungslinien für seine Biographie mit genügender Klarheit und Sicherheit festgestellt, obwohl das für sie alle nicht im gleichen Masse behauptet werden kann. Von allen Darstellungen näherte sich jedenfalls das Nekrolog B. Šuleks (1872) durch die Fülle seiner Angaben und Unparteilichkeit des Urteils am meisten der Form einer echten Biographie an.

Die Gaj-Forschung der nächsten vier Jahrzehnte bis zum ersten Weltkrieg wird durch verschiedene Beiträge gekennzeichnet, unter denen die Artikel V. Jagićs und Đ. Šurmins und die erste Biographie Gajs aus der Feder V. Deželić (1910) besondere Beachtung verdienen.

Mit dem Zusammenbruch der Habsburger Monarchie beginnt auch in dieser Hinsicht ein neuer Zeitabschnitt, den vor allem bisher unbekanntes Quellenmaterial, mit manchen Kontroversen und sogar scharfen Polemiken verbunden, eröffnet. Gerade damals wuchs ständig die Zahl der Probleme, die das Urteil über die Persönlichkeit Gajs wesentlich beeinflussten und sogar seine geschichtliche Bedeutung tief berührten. Durch viele neue Einblicke zeichnen sich besonders die Beiträge B. Vodniks, F. Fancevs und F. Šišićs aus.

In der Nachkriegsliteratur setzten sich die erwähnten Tendenzen mit dem Unterschied fort, dass manche Probleme ihrer Lösung beträchtlich näher gebracht wurden. Unter neuen Quellen zeichnen sich besonders die Ausgabe der Korrespondenz Gajs (1956) und zweier Texte F. Zachs aus, die Gaj als Unterlage für seine Referate an den Fürsten Metternich benutzte (1970). Von verschiedenen Beiträgen verdient die Biographie über Gaj von J. Horvat (1960) besonders erwähnt zu werden, die trotz manchen Nachteilen bestimmten Wert darin besitzt, dass ihr der grosse Nachlass Gajs, mit seinen vielen bisher unbekanntem Einzelheiten, zur Grundlage diene.

Nach so vielen Forschungen, die seitens der Literaturhistoriker und der Geschichtsforscher überhaupt der Persönlichkeit und Tätigkeit Gajs gewidmet wurden, kann man doch nicht sagen, dass sie diese Arbeit zu ihrem erfolgreichen Ende zugeführt haben. Wenn sogar alle Streitfragen als gelöst betrachtet werden könnten, würde die Beurteilung Gajs noch immer von verschiedenen Standpunkten abhängig bleiben müssen, die der wissenschaftlichen Forschung als solcher unerreichbar bleiben. Trotzdem kann man diese Anstrengungen nicht als unfruchtbar betrachten.

Sprachlich-nationale Bedeutung der Tätigkeit Gajs, die dem breiteren Rahmen der illyrischen Bewegung angehört, stellt heute für die Wissenschaft kein besonderes Problem dar. Obwohl die führende Rolle in dieser Bewegung Gaj gebührt, gliedert sich seine Persönlichkeit, was ihre Ansichten und Leistungen betrifft, vollkommen in sie ein und bringt die Grundtendenzen der Wiedergeburt zum Ausdruck.

Auch der Charakter Gajs, mit all seinen guten und schlechten Eigenschaften, ist heute nicht mehr so diskutabel wie früher. Seine dunkle Seite wird durch die dauerhaften Errungenschaften in der Tätigkeit Gajs überschattet, durch die ihm die Bedeutung einer hervorragenden geschichtlichen Persönlichkeit gesichert wird.

Obwohl, jedoch, der Wissenschaft gelungen ist, einige der wichtigsten Probleme aufzuklären, von denen auch das moralische Urteil über Gaj im grossen Masse abhängt, bleiben einige Ereignisse, die für die Erkenntnis seines prinzipiellen Standpunktes wichtig sind, ungenügend aufgeklärt. Durch Erfahrung der letzten Jahre wird die Hoffnung gerechtfertigt, dass auch dieser Mangel bisheriger Forschungen dank neuen Quellen bald beseitigt werden könne.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

3

ZAGREB

1973

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi III

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest**

Za izdavača

Prof. dr Ljubo Boban

Lektori

**Jasna Penzar
Stjepan Damjanović**

Korektor

Ljerka Mlinar

Za sadržaj priloga odgovara autor

Adresa redakcije: Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, Đure Salaja 3.